

ISSN No. 2773-7861

अन्तर्राष्ट्रीय विज्ञानसमीक्षित जर्नल
(A Multidisciplinary,
Non-predatory,
peer-reviewed Journal)
अंक-०३, २०७५
(Volume. 3, 2022)

Journal of Rapti Babai Campus (JRBC)

Published by:
Research Management Cell

Rapti Babai Campus

Tulsipur Sub-Metropolitan-12, Dang

जर्नल अफ राप्ती बबई क्याम्पस

(अन्तरविषयक विज्ञसमीक्षित जर्नल)

Journal of Rapti Babai Campus

(A Multidisciplinary, Non-predatory, Peer-reviewed Journal)

अनुसन्धानात्मक जर्नल

(Research Journal)

अड्क-३, २०७९

(Volume 3, 2022)

प्रकाशक

अनुसन्धान व्यवस्थापन एकाइ

राप्ती बबई क्याम्पस, तुलसीपुर, दाढ़, नेपाल

फोन ०८२-५२०३१६

इमेल: rbc.rmc@gmail.com

प्रकाशन वर्ष : २०७९

© : त्रिभुवन विश्वविद्यालय, राप्ती बबई क्याम्पस तुलसीपुर, दाढ़

द्रष्टव्य- यस जर्नलमा प्रकाशित सबै लेखहरू सम्बन्धित लेखकका आफ्नै मौलिक खोज र अनुसन्धानमा आधारित भएकाले ती लेखको विषयगत प्रामाणिकताका विषयमा अनुसन्धाताकै जवाफदेहिता रहने छ।

जर्नल अफ राष्ट्री बबई क्याम्पस

(अन्तरविषयक विज्ञानमीक्षित जर्नल)

अनुसन्धानात्मक जर्नल

अड्क-३, २०७९

सम्पादन समिति

संयोजक

डा. प्रेम योगी

सहायक प्राध्यापक

सदस्य

टेक्नप्रसाद कँडेल

सहायक क्याम्पस प्रमुख

सदस्य

सुशील पन्थी

सहायक क्याम्पस प्रमुख

सम्पादकीय

प्राज्ञिक स्थलहरूमा अनुसन्धानात्मक कार्यको विशेष महत्त्व छ । हाम्रा परिपरि छारिएर रहेका विषयवस्तुको यथार्थ मुल्याङ्कन गरी त्यसभित्र लुकेर रहेका वास्तविकता पहिचान गर्दै प्रकाश पार्ने कार्यमा लाग्नु र राष्ट्रलाई सघाउनु शैक्षिक संस्थाहरूको प्रमुख दायित्व पनि हो । अनुसन्धान कार्यबाट नयाँ तथ्य पहिल्याउने वा पुरानै तथ्यको समय सान्दर्भिक पुनर्व्याख्या हुने गर्दछ । जसबाट समाजका लागि दिशानिर्देश कार्य पनि हुन्छ । प्राज्ञिक कार्य भएकाले व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माणका साथै संस्थाको गरिमा वृद्धिका लागि पनि अनुसन्धान कार्य गर्ने गराउने कार्य निरन्तर चलिरहेको पाइन्छ ।

यस राष्ट्री बबई क्याम्पसमा पनि स्थापनाकालदेखि नै पठनपाठनका क्रममा विभिन्न अनुसन्धानमूलक कार्यहरू हुँदै आएका छन् । स्नातकोत्तर तहमा अध्यापन हुने विभिन्न विषयका पाठ्यक्रममा समाविष्ट अनुसन्धान प्रस्ताव तथा अनुसन्धान प्रतिवेदन लेखनका कार्यहरू नै यसका उदाहरण हुन् । स्नातक तहमा पनि अनुसन्धान विधिलगायतका विषय रहेकाले हाल प्रयोगात्मक कार्यका रूपमा अनुसन्धानात्मक लेखन गराउँदै आइएको छ ।

यस क्याम्पसमा विभिन्न प्रज्ञिक एवम् अनुसन्धानात्मक कार्यलाई व्यवस्थित गर्न अनुसन्धान व्यवस्थापन एकाइ (RMC) गठन भई विगत केही वर्षदेखि सक्रिय रूपमा विभिन्न गतिविधिहरू अगाडि बढाउने प्रयास हुँदै आएका छन् । यसै क्रममा जर्नल अफ राष्ट्री बबई क्याम्पस नामको पहिलो अनुसन्धानात्मक जर्नल २०७७ कार्तिकमा प्रकाशित भयो । यसै जर्नललाई विज्ञसमीक्षित केही लेखहरू समावेश गरी Peer Reviewed Journal का रूपमा २०७८ असोजमा दोस्रो अड्क प्रकाशनमा ल्याउने कार्य सम्पन्न भयो । एकातिर लघु अनुसन्धानका कार्यहरूलाई निरन्तरता दिइदै अझैको छ भने अर्कातिर यस वर्ष पनि विज्ञसमीक्षित केही लेखहरू समावेश गरी तेस्रो अड्कका रूपमा यस जर्नल प्रकाशन गर्ने जमर्को गरिएको छ । विगतका अड्कमा भएका कमजोरीहरू न्यून गर्ने प्रयास गरिए तापनि यस अड्क कमजोरीरहित अवस्थामा छैन । सबैको समुचित सल्लाहबाट आगामी अड्कमा थप सुधारहरू हुने नै छन् । यसका लागि आवश्यक सुभक्तको सबैसँग अपेक्षा गरिन्छ ।

यस जर्नलका लागि लेखहरू उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण लेखकहरूप्रति सम्पादन समिति आभार प्रकट गर्दछ । प्राप्त लेखहरूलाई समीक्षा गरी सहयोग गरिदिनुहुने विज्ञहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरिन्छ । यस जर्नल प्रकाशनार्थ आर्थिक एवम् अन्य सहयोगको व्यवस्था मिलाई समुचित सल्लाह दिने क्याम्पस सञ्चालक समिति तथा क्याम्पस प्रशासनप्रति पनि यस समिति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछ ।

यस जर्नल प्रकाशनका लागि आर्थिक सहयोग गर्ने विश्वविद्यालय अनुदान आयोग एवम् अन्य सहयोगी सबै संस्था तथा व्यक्तिहरूका साथै उपयुक्त सेटिङ र प्रकाशनका कार्यमा सहयोग गर्ने न्यू महालक्ष्मी अफसेट प्रेसका प्राविधिक धिरज बस्नेतलाई हार्दिक धन्यवाद प्रकट गर्दछौं ।

सम्पादन समिति

विषयसूची

क्र.सं.	लेखको शीर्षक	लेखकको नाम	पृष्ठ सङ्ख्या
१.	माध्यमिक तहका (९-१२) नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट फुटकर कवितामा छन्दप्रयोग	आनन्दा खत्री	१-१३
२.	'ओजु र डाँफे' काव्यको रचनाविधान	यशोदा पाण्डेय	१४-२३
३.	कौटिल्यको राज्यसम्बन्धी सप्ताङ्ग सिद्धान्त	भूपबहादुर बुढाथोकी	२४-३३
४.	'The Crucial Role of Our Mind to Transform our Society'	गणेश पार्थ	३४-४१
५.	'मेरो नुहाउने कोठा' कवितामा वेदान्त दर्शनको प्रभाव	महेन्द्र भण्डारी	४२-५३
६.	नेपालको अन्तराष्ट्रिय व्यापार : वृद्धि, संरचना र दिशा	नरेशबहादुर बस्नेत	५४-६४
७.	Post-Covid-19 management: Opportunities and challenges	सूर्यप्रसाद शर्मा	६५-७४
८.	ओलम्पिक खेल : अवधारणा र विकास	यमनाथ उपाध्याय	७५-८४

माध्यमिक तहका (८-१२) नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट फुटकर कवितामा छन्दप्रयोग

आनन्दा खत्री

उपप्राध्यापक : नेपाली विभाग

राष्ट्री बबई क्याम्पस, तुलसीपुर दाढ़ ।

Email: anandakhatri38@gmail.com

सारांश : माध्यमिक भाषा पाठ्यक्रम २०७३ ले निर्धारण गरेको विद्यालयीय संरचनाअन्तर्गत माध्यमिक तह भन्नाले कक्षा ९ देखि कक्षा १२ सम्मको तहलाई बुझिन्छ । उक्त तहमा निर्धारण गरिएका नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविताहरूमा कुन कुन छन्दको प्रयोग गरिएको छ ? भन्ने मूल समस्यामा केन्द्रित भएर यसको समाधान खोजिएको छ । प्राथमिक स्रोतका सामग्रीका लागि पुस्तकालयीय अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ । पुस्तकालयीय अध्ययन विधिबाट सामग्री सङ्कलन गरी उक्त तहका पाठ्यपुस्तकहरूमा समाविष्ट फुटकर कविताहरूमा रहेका छन्दहरूको अध्ययन वर्णनात्मक विधिबाट गरिएको छ । गुणात्मक र परिमाणात्मक विधिको मिश्रण गरिएको यस अध्ययनमा छन्दको पहिचान, विश्लेषण गरी सिद्धान्तबाट उदाहरणहरू दिई प्रस्त्रयाउने काम गरेकाले निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । माध्यमिक तहको कक्षा नौको पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट तीन वटा कवितामा शास्त्रीय, जातीय र मुक्त गरी तीन प्रकारका छन्दको प्रयोग, कक्षा दशको पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट तीन वटा कवितामा शास्त्रीय र मुक्त गरी दुई प्रकारका छन्दको प्रयोग, कक्षा एघारको पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट एउटा कवितामा जातीय छन्दको प्रयोग र कक्षा बाह्रको पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट दुई वटा कवितामा जातीय र मुक्त गरी दुई प्रकारका छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यसरी उक्त तहका नौ वटा कवितामा शास्त्रीय, जातीय र मुक्त छन्दको प्रयोग गरी माध्यमिक तहका सिकारुलाई विविध छन्दको जानकारी गराउँदै विषयवस्तुको आस्वादन गराउने उद्देश्य लिइएको भए पनि केही कविताहरू जटिल भएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : परिमाणात्मक, ज्ञेयात्मक, शास्त्रीय, आकर्षण, सम्प्रेषणीय

१) विषय परिचय :

कवि शब्दमा ‘ता’ प्रत्यय लागेर बनेको कविता साहित्यका सम्पूर्ण विधाहरूमध्ये प्राचीन र समृद्ध विधा हो । कवि शब्दले वर्णन कलामा निपूण व्यक्ति वा सर्वज्ञ व्यक्ति भन्ने बुझाउँछ, भने कविता शब्दले कविद्वारा रचित रचना र कवि कर्म भन्ने बुझाउँछ । कविता लयात्मक र ललित कोमल विधा भएकाले यसलाई लययुक्त बनाउन छन्दको अहम् भूमिका रहेको छ । छन्द कविताको बाहिरी छाँट हो जो शब्द संयोजनमा भर पर्दछ । कवितात्मक लयको ढाँचालाई छन्द भनिन्छ । यसले कविताका माध्यमबाट लयात्मक अनुभूति प्रदान गर्दै, प्रसन्नता दिन्छ, र भावलाई निश्चित सीमाइक्न गर्दछ । कविताले सबैको मन प्रफुल्ल पार्ने भएकाले सबै तहका पाठ्यपुस्तकमा विविध छन्दयुक्त कविताहरू समावेश गरिएका हुन्छन् ।

पाठ्यपुस्तक विषयगत आधारमा विभिन्न प्रकारका छन् । जसमानेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, सामाजिक र विज्ञान पाठ्यपुस्तक आदि पर्दछन् । प्रयोगगतआधारमा सन्दर्भ पुस्तक र पाठ्यपुस्तक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । यीमध्ये कुनै

तहमा विद्यार्थीले पढने र शिक्षकले पढाउने प्रयोजनका लागि निर्माण गरिएका तथा नेपाली साहित्यका विधागत विविधतालाई समेटी भाषाका चारै सिपको विकास गराउने उद्देश्यले नमुना अभ्यासमा र व्याकरणात्मक अभ्यासमा विविधता कायम गर्दै नेपाली भाषामा लेखेर तयार पारिएका पाठ्यपुस्तक नै नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तक हुन् । उक्त पाठ्यपुस्तकभित्र समावेश गरिएका विभिन्न विधाहरू कथा, कविता, निबन्ध, जीवनी, रूपकमध्ये कविता विधा लयात्मक, ज्ञेयात्मक मानिन्छ । उक्त कवितालाई लयात्मक, ज्ञेयात्मक बनाउने तत्त्वलाई छन्द भनिन्छ । छन्द शास्त्रीय, लोक, मुक्त र आगन्तुक गरी विविध प्रकारका हुने भएकाले माध्यमिक तहको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा कुन कुन छन्दका फुटकर कविताहरू रहेका छन् ? उक्त कविताहरू विद्यार्थीको रुचि, तह, उमेर र क्षमताअनुसार छन् कि छैनन ? भन्ने सन्दर्भमा कुनै पनि अनुसन्धान भएका छैनन । तसर्थ अनुसन्धानको यही रिक्ततालाई परिपूर्ति गर्ने सन्दर्भमा 'माध्यमिक तहका नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा रहेका फुटकर कवितामा छन्द प्रयोग' शीर्षकको लेख लेखे प्रयास गरिएको छ । यस अध्ययनबाट माध्यमिक तह अध्यापन गर्ने शिक्षक तथा विद्यार्थी दुवैलाई माध्यमिक नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट फुटकर कविताहरूलाई प्रयोग गरिएका छन्दको चिनारी गर्न र छन्दको प्रकृतिबारे जानकारी प्राप्त गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

३) अध्ययन विधि :

यस लेखमा पुस्तकालयीय अध्ययन विधिबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । माध्यमिक तहका पाठ्यपुस्तकहरूमा समाविष्ट फुटकर कविताहरूलाई रहेका छन्दहरूको अध्ययन वर्णनात्मक विधिबाट गरिएको छ । पुस्तकबाट तथ्य र सिद्धान्त लिएर पहिचान, अध्ययन र विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको यस लेखमा गुणात्मक र परिमाणात्मक विधिको मिश्रण गरिएको छ । निर्धारित पाठ्यपुस्तकबाट कविताहरू लिई छन्दका आधारमा तालिकीकरण गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा छन्दको पहिचान रविश्लेषण गरी सिद्धान्तबाट उदाहरणहरू दिई प्रस्त्राउने काम गरेकाले निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

४) विषयक्षेत्र र सीमाङ्कन :

प्रस्तुत लेखमा नेपाल सरकार शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, सानोठिमी भक्तपुरद्वारा प्रकाशित २०७३ को माध्यमिक पाठ्यक्रमद्वारा निर्धारित विद्यालयीय संरचनाअन्तर्गत रहेका माध्यमिक तह कक्षा नौदेखि बाह्रसम्मका नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविताहरूलाई मात्र समेटिएको छ । उक्त कविताहरूमा प्रयुक्त छन्दहरूको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

५) विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार :

संस्कृतको छद्द धातुमा असुन् प्रत्यय जोडिएर बनेको छन्द शब्दले प्रसन्न गर्ने, बाँध्ने र रक्षा गर्ने तत्त्व भन्ने अर्थ बुझाए पनि छन्दले कविताका माध्यमबाट लयात्मक अनुभूति प्रदान गर्ने, भावलाई निश्चित सीमाङ्कन गरेर पाठकका लागि पस्कन्छ भन्ने व्युत्पत्तिगत अर्थ लगाउन सकिन्छ । छन्दमा एक किसिमको आकर्षण एवम् मिठास अन्तर्निहित हुन्छ । यसले सबैलाई मन्त्रमुग्ध पार्दछ । छन्दमा नियमित वर्ण वा मात्राका आधारमा विश्राम हुन्छ । यसमा सझीतमा जस्तै मधुर सुर अन्तर्भूत हुन्छ । छन्दोबद्ध सिर्जना भाव स्मरणका दृष्टिले निकै सहज हुन्छ ।

लयात्मक हुनु छन्दको मूल प्रवृत्ति हो (भुसाल र अन्य, २०७९ : २६०) । छन्दको इतिहास मान्छेको लयात्मक अभिव्यक्तिसँग जोडिएको देखिन्छ । मानिसका लयात्मक भावहरूलाई नियमित गराउने बाह्य तत्त्व नै छन्द हो । लिखित रूपमा छन्दको प्रयोग वैदिक युगदेखि हुँदै आएको पाइन्छ । मानिसका हाँसो, आँसु, खुसी र करुणा आदि भावावेग

सम्बन्धी अनुभूतिहरूको अभिव्यक्ति गर्ने क्रममा साहित्यको जन्म भएको र साहित्यिक क्षेत्रको प्रथम विहानी छन्दोबद्ध कविताबाटै सुरु भएको मानिन्छ । छन्दले लयपूर्ण अभिव्यक्तिमा कविताको प्राण भरी त्यसलाई नियमित र सङ्गठित गरी उच्च काव्यगरिमा निर्माण गर्ने काम गर्दछ । छन्दलाई काव्यको लयात्मक सौन्दर्य निर्माण गर्ने प्रमुख तत्त्वका रूपमा लिइन्छ । साहित्यिक अभिव्यक्तिलाई लयात्मक सौन्दर्य प्रदान गरेर पठनीय, स्मरणीय र सम्प्रेषणीय बनाउनु छन्दको मुख्य धर्म हो ।

यसरी साहित्यको श्रवण, पठन र आस्वादनलाई रमणीय, स्मरणीय र सम्प्रेषणीय बनाउन छन्दले खेलेको भूमिका अद्वितीय रहेको छ । पाठक र श्रोतालाई बढी आकर्षित गर्नु, लयलाई भाव र भाषासँग सम्बन्धित गराएर अर्थपूर्ण अभिव्यक्ति दिनु, कविता विधालाई अन्य साहित्यिक विधाबाट अलग गर्नु, काव्यानन्दको अपूर्व तृप्ति प्रदान गर्नु, साहित्यिक भावलाई सम्प्रेषणीय बनाउनु, साहित्यलाई स्मरण योग्य बनाउनु र चिरस्थायी बनाउनु, भाव र अर्थलाई आस्वादनीय बनाउनु, काव्यलाई सरसता, ललितता, रोचकता एवम् मधुरता प्रदान गर्नु छन्दका साहित्यिक महत्त्व हुन् । (पौडेल, २०७३ : १०८) यसरी नियमित वर्ण र मात्रामा आधारित लय नै छन्द हो । यसले कवितामा लयात्मक माधुर्य निर्माण गरी भावकलाई मन्त्रमुग्ध पार्ने काम गर्दछ । छन्द निर्माण गर्नका लागि चाहिने लय, गण, यति, चरण र पदितपुञ्ज जस्ता अवयवलाई छन्दका आधारभूत तत्त्व भनिन्छ ।

छन्दको सबैभन्दा पहिलो र अनिवार्य तत्त्व लय हो । गीत, कविता गाउँदा स्वरमा हुने उतारचढाव र आरोह अवरोहलाई लय भनिन्छ । लयबिना कुनै पनि कविता तयार हुन सक्दैन । कविता काव्यलाई अन्य साहित्यिक विधाबाट व्यतिरेक गर्ने मुख्य आधार नै लय हो । लयबिना छन्दको परिकल्पना गर्न सकिदैन, तसर्थ लय छन्दको प्राण मानिन्छ । छन्दमा रहेको तीन वटा वर्ण वा अक्षरको समूह गण हो । शास्त्रीय वार्णिक छन्दमा गण सङ्केतको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । यगण, मगण, तगण, रगण, जगण, भगण, नगण, सगण गरी वार्णिक छन्दमा गण आठ वटा रहेका हुन्छन् । (नेपाल, २०६२ : ५)

कविताको पाउको खास खास स्थानमा सुस्ताउनु, रोकिनु वा विश्राम लिनुलाई यति भनिन्छ । शास्त्रीय छन्दमा यतिको विशेष महत्त्व हुन्छ । शास्त्रीय छन्दबाहेक आगान्तुक र मुक्त लयात्मक छन्दमा पनि यतिको महत्त्व हुन्छ । कविता सिर्जना र वाचनका लागि यतिलाई पनि निकै महत्त्वपूर्ण तत्त्व मान्न सकिन्छ । यसले कविताका चरण चरण र तिनका अंश अंशमा वाचन सौन्दर्य निर्माण गर्ने भूमिका खेलेको हुन्छ ।

पद्यमूलक कविताका पदितलाई चरण भनिन्छ, तथा यिनैलाई पाउ पनि भनिन्छ । अक्षर र मात्राको सुनिश्चित सङ्ग्रह्या र क्रम अवलम्बन गरेर चरण वा पाउको निर्माण गरिन्छ । श्लोकका चार चरणलाई दुई दुई पाउमा अलग अलग गरी लेखिएमा तिनलाई दल भनिन्छ । (भण्डारी र पौडेल, २०७४ : २४) पदितपुञ्ज शास्त्रीय नियमहरूमा नवार्थिई स्वतन्त्र रूपले विभिन्न लामाछोटा पदितहरूको संयोजन गरी लेखिएका मुक्त प्रकृतिका कविताका अनुच्छेदात्मक आकारलाई पदितपुञ्ज भनिन्छ । कविताका भावअनुसारका एउटै कवितामा कुनै पदितपुञ्ज कम र कुनै धेरै सङ्ग्रह्यामा हुन्छन् ।

छन्दोबद्ध कविता पद्दा एक किसिमको प्रवाह हुन्छ । कविता पाठमा कुनै प्रकारको बाधा वा रोकटोक हुनु हुँदैन, यही बाधा वा रोकटोक नभई एक प्रकारको प्रवाह हुने स्थितिलाई गति भनिन्छ । गति छन्दोबद्ध तथा मुक्त दुवै कवितामा हुन्छ ।

यसरी लोक जीवनका गीति सुस्केरा, भावात्मक र अर्थपूर्ण लयात्मक अभिव्यक्ति, मनोरम वा आकर्षक तरल वाणी र विचारोत्तेजक प्रेरक कथनपद्धति आदिबाटै छन्दको निर्माण हुन्छ । आधुनिक संसारका नयाँ आविष्कार,

आधुनिक सभ्यताले सिर्जना गरेका नयाँ साहित्यिक आदानप्रदान तथा समसामयिक युग जीवनका जातीय संस्कृति र पर्यावरण आदिले परम्परागत छन्दविधान र स्वरूपमा पनि परिवर्तन ल्याएका छन्। त्यसैले एकपक्षीय नभई छन्दललाई परिवर्तित सन्दर्भबाट पनि हेर्नुपर्ने हुन्छ। छन्दका नवीन प्रवृत्ति र अस्तित्वलाई पनि स्विकार्नुपर्ने हुन्छ (भण्डारी र पौडेल, २०७४ : १००)।

नेपाली कविता साहित्यको वर्तमान छन्द विधानलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

- १) शास्त्रीय छन्द : वार्णिक र मात्रिक
- २) जातीय छन्द : देउडा, सेलो, सवाइ, भ्याउरे, भजन, अन्य
- ३) मुक्त छन्द : गद्यात्मक र पद्यात्मक
- ४) आगन्तुक छन्द : गजल, कवाली, सायरी, रुवाइ, हाइकु अन्य

सुनिश्चित वर्ण वा अक्षर सझख्याको मिलान गरी निर्माण गरिने छन्दलाई वार्णिक छन्द भनिन्छ। यो छुट्टै किसिमको गति, यति र आरोह, अवरोहले युक्त भएको हुन्छ। हस्त र दीर्घको मात्रा गणना गरेर सुनिश्चित मात्रा भएका पाउ मिलान गरी निर्माण गरिने छन्दलाई मात्रिक छन्द भनिन्छ। मात्रिक छन्द गीति लयमा बढी आबद्ध भएको हुन्छ र लोकगीतसँग निकट देखिन्छ।

लोकलयमा आधारित विभिन्न ढाइग, ढाँचाका गीति छन्द अथवा लोकलयहरूलाई जातीय छन्द भनिन्छ। नेपालको भौगोलिक, सांस्कृतिक, सामाजिक तथा जातीय विविधता अनुरूप लोकगीत परम्परामा पनि प्रशस्त भिन्नताहरू देखिन्छन्।

त्यसैले यिनको सझख्या किटान गर्न सकिन्दैन। बहुप्रचलित दृष्टिले तामाङ सेलो मध्य र सुदूर पश्चिममा प्रचलित देउडा, विभिन्न किसिमका सवाइ, विभिन्न ढाइगढाँचाका भ्याउरे, भजन र अन्य विविध प्रकारका लोक दोहोरी गीतिगाथाहरू यसैअन्तर्गत पर्दछन्।

नियम र नियन्त्रणको सीमामा नवाँधिएका गद्यात्मक र पद्यात्मक कविताका ढाँचालाई मुक्त छन्द भनिन्छ। रबर जस्तै तन्काउन र खुम्च्याउन सकिने हुनाले गद्यात्मक छन्दलाई रबर छन्द पनि भनिन्छ। यस्ता छन्दका कविताहरूको पठन र उच्चारणमा पनि सुनिश्चित किसिमको साझगीतिक प्रवाह तथा लयात्मक आरोह, अवरोहको स्थिति रहेको हुन्छ। मुक्त पद्यात्मक ढाँचाअन्तर्गत कहीँ आफसेआफ छन्दोबद्ध भएका अर्थात् अन्त्यानुप्रास मिलेका र कहीँ नियम भइग गरी हिँडाइएका कविताहरूलाई लिन सकिन्छ।

संस्कृत तथा नेपाली परम्पराभन्दा बाहिरका अथवा विदेशी परम्पराबाट भिन्नाइएका छन्दहरूलाई आगन्तुक छन्द भनिन्छ। उर्दू परम्पराका गजल, कवाली, रुवाली, सायरी तथा जापानी परम्पराका हाइकु आदि र अन्य कतिपय छन्दहरूलाई यसैमा लिइन्छ। (भण्डारी र पौडेल, २०७४ : १०१)

यसरी माध्यमिक नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट फुटकर कवितामा छन्द प्रयोगसम्बन्धी लेख तयार पार्दा छन्दसम्बन्धी विभिन्न विद्वान्का सैद्धान्तिक अवधारणालाई पर्याधार बनाएर विश्लेषण गरिएको छ।

४) विषय विश्लेषण :

माध्यमिक तहको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका कवितामध्ये कक्षा ९ मा शास्त्रीय छन्द, जातीय छन्द र मुक्त छन्दका 'मेघ विजुली विवाह', 'सारझीमा देश' र 'आमाको तस्बिर' गरी तीन वटा, कक्षा १० मा शास्त्रीय छन्द र मुक्त छन्दका 'सन्तुष्टि', 'वर्षा' र 'म सडक बोल्दै छु' गरी तीन वटा, कक्षा ११ मा जातीय छन्दको 'वीर पुर्खा' एउटा र कक्षा १२ मा मुक्त छन्द र जातीय छन्दका 'आमाको सपना' र 'हामीलाई बोलाउँछन् हिमचुली' गरी दुईवटा कवितासमेत गरेर तीन प्रकारका छन्दका नौ वटा कविता रहेका छन्। जसलाई तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

क्र.सं	कक्षा	छन्द	कविता
१.	९	शास्त्रीय, जातीय र मुक्त	'मेघ विजुली विवाह', 'सारझीमा देश' र 'आमाको तस्विर'
२	१०	शास्त्रीय र मुक्त	'सन्तुष्टि' र 'वर्षा'
३	११	जातीय	'वीर पुर्खा'
४	१२	जातीय र मुक्त	'आमाको सपना' र 'हामीलाई बोलाउँछन् हिमचुली'

माथिको तालिकाबाट कुन कक्षामा कुन कुन छन्दका कुन कुन कविता रहेका छन् भन्ने कुराको जानकारी पाइन्छ । छन्दगत आधारमा निम्नानुसार वर्गीकरण गरी तालिकामा देखाउन सकिन्छ :

	शास्त्रीय छन्द		जातीय छन्द		मुक्त छन्द
१	मेघ विजुली विवाह	१	सारझीमा देश	१	आमाको तस्विर
२	सन्तुष्टि	२	हामीलाई बोलाउँछन् हिमचुली	२	म सडक बोल्दै छु
३	वर्षा	३	वीरपुर्खा	३	आमाको सपना

माध्यमिक तहअन्तर्गत कक्षा ९-१२ को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका शास्त्रीय छन्द अन्तर्गत 'मेघ विजुली विवाह', 'सन्तुष्टि' र 'वर्षा' गरी तीन वटा कविता रहेका छन् । तीमध्ये पहिलो कविता 'मेघ विजुली विवाह' शास्त्रीय छन्दअन्तर्गत वार्णिक छन्दमा रचिएको कविता हो । भरतराज पन्तद्वारा रचित 'मेघ विजुली विवाह' कविता प्रकृतिलाई मानवीकरण गरिएको कक्षा - ९ मा समाविष्ट कविता हो । यसमा मेघ र विजुलीको विवाहको परिकल्पना गरी विवाहको संस्कृति र परम्परालाई यथार्थ रूपमा देखाउने उद्देश्य रहेको छ । हरेक पाउमा सत्र अक्षर भएको सुमधुर एवम् कर्णपिय लयले युक्त वर्णमात्रिक छन्दलाई शिखरिणी छन्द भनिन्छ । चार पाउको एक श्लोक भएको शिखरिणी शास्त्रीय छन्दयुक्त 'मेघ विजुली विवाह' कवितामा छ, वटा श्लोक रहेका छन् । प्रत्येक पाउको छैटौं, बाह्रौं अक्षरमा विश्राम र अन्तिम अक्षरमा पूर्णविश्राम लिइन्छ । यस छन्दको हरेक पाउमा यगण, मगण, नगण, सगण, भगण र अन्त्यमा एक लघु र एक गुरु गणसूत्र रहेको हुन्छ । जसलाई उदाहरण स्वरूप देखाउँदा-

बिहा हो यो पक्का जलद विजुलीको गगनमा
यगण मगण नगण सगण भगण ल गु
जुरेको यो राम्रो ग्रहगति असारे लगनमा
यगण मगण नगण सगण भगण ल गु
|ss sss ||| ||s s|| | s
बजेका हुन् भयाली भिमभिम गरी बाँसहरूमा
यगण मगण नगण सगण भगण ल गु
|ss sss ||| ||s s|| | s
हरीयो दोसल्ला भिर नग पुरेतै छ विधिमा । (पृ. १)

यसरी छवटा श्लोकमा निर्मित शिखरिणी शास्त्रीय छन्दयुक्त कविता मेघ बिजुली विवाहका सबै श्लोकहरूमा समान शब्द सदृख्या रहेका छन् । जस्तैः

सबै प्राणीलाई भुवनभरमा अन्नहरुको
 खुवाएकै हो त्यो वर जलदले भोज यसको
 सलामी बाजाले धननन गर्रार गगन
 गयो रानीलाई लिइ कृत शरदमा रस लिन । (प. २)

शास्त्रीय छन्दमा गति, यति, आरोह, अवरोह जस्ता कुरामा बढी ध्यान दिनुपर्ने भएकाले लोक छन्दको तुलनामा केही जटिल मानिए पनि मेघ बिजुली विवाह कविता वर्णनात्मक शैलीमा विवाहको सांस्कृतिक पक्षलाई प्रकृतिको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएकाले विद्यार्थीको रुचि र क्षमताअनुरूप नै देखिन्छ ।

भरतराज पन्तद्वारा अनुष्टुप् छन्दमा लेखिएको 'सन्तुष्टि' कक्षा - १० मा समाविष्ट पद्य कविता हो । मानिसले जीवनमा खुसी, आनन्द प्राप्त गर्न अपनाउनुपर्ने असल व्यवहार र त्यागनुपर्ने खराब व्यवहारलाई मार्ग प्रशस्त गरि दिएको १४ श्लोकमा संरचित कविता सन्तुष्टि हो । नीति उपदेश प्रदान गर्न बढी प्रयोग गरिने बहुप्रचलित छन्दलाई अनुष्टुप् छन्द भनिन्छ । आठ अक्षरको एक पाउ हुने दुई हरफे श्लोक भएको अनुष्टुप् छन्दमा चार पाउमा सबैतर छैटौं अक्षर दीर्घ, पाँचौं अक्षर छस्व हुन्छ, भने दोस्रो र चौथो पाउको सातौं अक्षर छस्व र पहिलो र तेस्रो पाउको सातौं अक्षर दीर्घ रहन्छ । यसमा निश्चित अक्षर सङ्ख्याबाहेक अन्यमा गणको साँचोमा बाँधिनुपर्दैन । उदाहरणमा देखाउँदा-

समेटी घुस अन्याय चाहन्नै म धनी हुन
 |ss| ||s|s| s|| |s| |
 आँखा छली परीक्षामा चाहन्नै इलमी हुन ।
 ss| s|s| sss| s|| |s| | (प. १०)

यस श्लोकमा पहिलो पाउको ‘अन्’, दोस्रो पाउको ‘नी’, तेस्रो पाउको ‘री’ तथा चौथो पाउको ‘मी’ छैटौं अक्षरहरू दीर्घ रहेका छन् भने सबै पाउका पाँचौं अक्षर हऱ्स्य हुन्छन्। पहिलो पाउको ‘स्’, दोस्रो पाउको ‘ध्’, तेस्रो पाउको ‘प’, चौथो पाउको ‘ल’ पाँचौं अक्षर हऱ्स्य रहेका छन्। त्यसैगरी पहिलो र तेस्रो पाउको ‘या’ र ‘क्षा’ सातौं अक्षर दीर्घ हुन्छ। जस्तै:

यसैभित्रछसंसार सार हो यतिनै फगत्
यसैभित्रअडेको छ सष्टाको सष्टिमाजगत् । (प. ११)

यसरी नैतिक सन्देशले भरिएको प्रस्तुत 'सन्तुष्टि' कविता शास्त्रीय छन्दअन्तर्गतको मात्रिक छन्दयुक्त भए पनि यसको विषयवस्तु विद्यार्थीहरूको रुचि, क्षमता र स्तरअनुसार सरल, सहज भाषाशैलीमा प्रस्तुत गरिएकाले उपयुक्त नै देखिन्छ । स्वच्छन्दतावादी कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचिएको 'वर्षा' कक्षा -१० मा समाविष्ट शास्त्रीय छन्दबद्ध पद्य कविता हो । वर्षा क्रतुको महिमागान गरिएको प्रस्तुत कवितामा वर्षाले पृथिवीलाई हरियाली बनाउदै मानव मनमा पारेको प्रभावलाई वर्णन गरिएको छ । हरेक पाउमा १७ अक्षर हुने चार पाउको एक श्लोक हुने सरल एवम् सुनधुर लययुक्त छन्दलाई मन्दाक्रान्ता छन्द भनिन्छ । जम्मा आठवटा श्लोक भएको वर्षा कविता मन्दाक्रान्ता वार्षिक छन्दमा रचिएको छ । यस छन्दको पाठ गर्दा हरेक पाउको चारौं, दसौं र सत्रौं अक्षरमा विश्राम र अन्तिम अक्षरमा पूर्ण विश्राम लिइन्छ ।

यस छन्दको हरेक पाउमा मगण, भगण, नगण, तगण, तगण र दुईवटा गुरु भएको अक्षरक्रममा रहेको हुन्छ ।

उदाहरणमा देखाउँदा-

धूली खोला सलल वरषी शानजस्तो अटूट
मगण भगण नगण तगण तगण ग ग
पाई प्राणी अमृत लहरी फस्टने छन् अछूट
दौरामा छन् जलधि दुहिता साम्य कारुण्य भाव
फैली चाँडो मुख अवनिको हुन्छ आनन्द लुट । (पृ.७१)

शास्त्रीय छन्दअन्तर्गत वार्षिक छन्द मन्दाकान्तामा रहेको वर्षा कवितामा तत्सम शब्दको अधिक प्रयोग भएकाले उक्त कविताको भाव असम्प्रेषणीय बनेको छ । उक्त तहका विद्यार्थीको रुचि, क्षमता र स्तर भन्दा अलि जटिल देखिन्छ ।

माध्यमिक तहअन्तर्गत कक्षा ९-१२ को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका जातीय छन्दअन्तर्गत ‘सारङ्गीमा देश’, ‘वीर पुर्खा’ र ‘हामीलाई बोलाउँछन् हिमचुली’ गरी तीनवटा कविताहरू रहेका छन् ।

धीरेन्द्र प्रेमर्षिद्वारा रचिएको गीत लयमा आधारित ‘सारङ्गीमा देश’ कविता कक्षा-९ मा समाविष्ट छ । यसमा नेपालको लोक बाजा सारङ्गीको महत्त्व देशभरि रहेको भाव व्यक्त गरिएको छ । यो (सारङ्गीको धुनसँगै हिमाल, पहाडलाई जोड्न सक्ने क्षमता नेपालीहरूमा रहेको भाव पोखिएको उत्कृष्ट गीति कविता हो । सङ्गीतको भाकामा हिमालदेखि तराईसम्मका नेपाली नाचेको देखाउँदै मौलिक संस्कृतिको विविधताभित्र नेपालीको एकता सजिएको छ भन्दै एकजुट हुने भाव व्यक्त गरिएको छ । जीवन जगत्मा घटेका र भझरहेका ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्रका मर्मस्पर्शी घटनाहरूलाई प्रस्तुत गर्ने लोकप्रिय छन्दलाई सवाई छन्द भनिन्छ । सवाई छन्दमा १० देखि १६ अक्षरसम्मका पाउ हुनसक्छन् । यसका पाउहरूमा कही एकरूपता र कहीं अनेकता पनि पाउन सकिन्छ । यस छन्दको वाचन गर्दा प्रायः पाउका सातौं / आठौं अक्षरमा विश्राम र अन्तिम अक्षरमा पूर्ण विश्राम लिइन्छ । चार पाउको एक श्लोक भएको प्रत्येक पाउमा १४ अक्षर हुने सवाई छन्दमा सारङ्गीमा देश कविताका निर्मित भएको छ । यसको संरचना ४+४+४+२ (१४) हुन्छ । जसलाई उदाहरणमा देखाउँदा-

जन्मे यहाँ बुद्ध अनि भूकुटी र सीता
यही माटामा कर्मयोग सिकाउँछ गीता
ज्ञानभूमि, तपोभूमि स्वप्नभूमि यही
गर्वसाथ गाउने गर्छ, जय धर्ती माता । (पृ.८३)

माथिको श्लोकमा पहिलो पाउमा चौथ अक्षर, दोस्रो पाउमा पन्थ अक्षर, तेस्रो पाउमा चौथ अक्षर र चौथो पाउमा पन्थ अक्षर रहेकाले सवाई छन्दको अक्षर सङ्ख्यामा अनेकता देखिन्छ ।

यसरी गीति लयमा रचिएको सारङ्गीमा देश कवितामा नेपाली विभूति, धार्मिक ग्रन्थ गीता, नेपाली वेषभूषा र नेपालीहरूको गुणगान सरल सहज भाषाशैलीका माध्यमबाट अन्यानुप्रासयुक्त ज्ञेयात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरिएकाले विद्यार्थीको क्षमताअनुसार बोध्य रहेको छ ।

वासुदेव त्रिपाठीद्वारा रचना गरिएको प्रस्तुत ‘वीर पुर्खा’ कविता कक्षा - ११ मा समाविष्ट छ । यसमा महान् देशभक्त सपूतलाई सम्बोधन गर्दै वीरहरूको त्याग, तपस्या र बलिदानीको यशोगान गाइएको छ । यो वीर रस

प्रधान भ्याउरे लयमा आधारित कविता हो। देशभक्ति भावनाले ओतप्रोत भएको प्रस्तुत कवितामा बाइसे र चौबिसे राज्यमा विभक्त नेपाललाई एकताको मालामा उनेर सुन्दर, शान्त र विशाल राष्ट्र नेपालको निर्माता वीर पुर्खाहरूको बयान गरिएको छ। वीर पुर्खाहरूको अविरल गति, तूफानी वेग र अदम्य साहसका अगाडि कुनै आकाशको शक्तिले टिक्न सकेन। त्यसैले उनीहरूको अदम्य साहसका कारण पुर्खाहरू वीर नेपालीका रूपमा परिचित हुन पुगे भने नेपाल सिङ्गो रूपमा देखापन्यो भन्ने मूल भाव रहेको छ।

नेपाली जनजित्रोमा भिज्दै आएको लोकगीतको एउटा प्रकारलाई भ्याउरे छन्द भनिन्छ। लोकप्रिय छन्द भ्याउरेका विविध स्वरूप हुन्छन्। लघु, मझौला र दीर्घ रूपको किटान गर्न कठिन हुने यस छन्दलाई विभिन्न ढंगले गाउन सकिन्छ। २२/२४ अक्षरको लामो भ्याउरे, १६/१८ अक्षर सम्मको मझौला भ्याउरे र १२/१४ अक्षरको छोटो भ्याउरे देखिए पनि प्रस्तुत वीर पुर्खा कविता चार पाउको एक श्लोक भएको चारवटा श्लोकमा संरचित सोहङ अक्षरले बनेको मझौला भ्याउरे छन्दमा संरचित छ। चार चार अक्षरमा गति र यति भएको यस कवितामा अनुप्रासको राम्रो संयोजन गरिएको छ। जसलाई उदाहरणमा देखाउँदा-

नाका थुनी नेपालीलाई कसले छेक्न सकेयो र
हिमालको हिमनदी कसले रोक्न सकेयो र
वीर पुर्खा तिमै रगत नेपालीका नसाभरि
उही गीत उही गौरव चन्द्रसूर्य ध्वजाभरि। (पृ.१)

प्रस्तुत कविताका प्रत्येक श्लोकमा वर्णमा समानता भेटिएन। कुनै श्लोकका कुनै पाउमा उन्नाइस अक्षर, कुनै मा अठार अक्षर, कुनैमा सत्र अक्षर र कुनैमा सोहङ अक्षर रहेका छन्। लयात्मक माधुर्य सिर्जना गर्न अजन्त उच्चारण हुने वर्णलाई हलन्त उच्चारण गरी लयात्मकता कायम गरिएको छ। जसलाई उदाहरणमा देखाउँदा-

कुन पहाडले कुन खोलाले तिम्रो गति छेकेयो र
४ ४ ४ ४
वीर पुर्खा कुन आँधीले तिम्रो यात्रा रोकेयो र
४ ४ ४ ४
गरुडको भै वेग तिम्रो कुन आकाशले बाँध्न सक्यो
४ ४ ४ ४
पौरखले रच्यै नेपाल पहाड तराई जुट्न सक्यो। (पृ.१)
४ ४ ४ ४

माथिको श्लोकमा पहिलो हरफमा १९ अक्षर, दोस्रो हरफमा १७ अक्षर, तेस्रो र चौथोहरफमा १९-१९ अक्षर रहेकाले वर्णमा समानता देखिएन। यसरी वर्णमा समानता नभए पनि अजन्त उच्चारण हुने शब्दलाई हलन्त उच्चारण गरी लयात्मक समानता कायम गर्न खोजिएको छ।

यसरी लोकलय भ्याउरे छन्दमा रचिएको यस काविता सरल, सहज भाषाशैलीको प्रयोग गरेकाले विद्यार्थीको सुन्च, क्षमता र स्तरअनुसार नै देखिन्छ।

राष्ट्रकवि माधवप्रसाद घिमिरेद्वारा गीति लयमा आधारित ‘हामीलाई बोलाउँछन् हिमचुली’ कविता कक्षा-१२ मा समाविष्ट जातीय छन्दबद्ध कविता हो। यसमा राष्ट्रप्रेमको भावनाले ओतप्रोत भएर नेपालको हिमाली प्रदेशको सौन्दर्यलाई भ्याउरे लयमा चित्रण गरिएको छ। प्रस्तुत ‘हामीलाई बोलाउँछन् हिमचुली’ कविता प्रकृतिप्रधान कविता

हो । लोकलयमा आधारित सवाई छन्दमा रचिएको यस कवितामा प्रकृति र मानविचिको घनिष्ठ सम्बन्धलाई कलात्मक रूपमा चित्रण गरिएको छ । हिमचुलीको काखमा रहेको नेपालको हिमाली भूमि सधैं हराभरा भइरहने, लेक सेपिलो अनि घना जङ्गलले सुशोभित भएकाले जीवजन्तु, वनस्पतिको प्रजातिगत विविधताले नेपालको हिमाली भेगले भूस्वर्गको अनुभूति दिलाउने कुरा वर्णन गरिएको छ ।

जीवन जगत्मा घटेका र भइरहेका ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्रका मर्मस्पर्शी घटनाहरूलाई प्रस्तुत गर्ने लोकप्रिय छन्दलाई सवाई छन्द भनिन्छ । सवाई छन्दमा १० देखि १६ अक्षरसम्मका पाउ हुनसक्छन् । यसका पाउहरूमा कहीं एकरूपता र कहीं अनेकता पनि पाउन सकिन्छ । यस छन्दको वाचन गर्दा प्रायः पाउका सातौँ/आठौँ अक्षरमा विश्राम र अन्तिम अक्षरमा पूर्ण विश्राम लिइन्छ । चार पाउको एक श्लोक भएको प्रत्येक पाउमा १४ अक्षर हुने सवाई छन्दमा हामीलाई बोलाउँछन् हिमचुली कविता रचना गरिएको छ । सवाई छन्दको संरचना $4+4+4+2=14$ हुन्छ । उदाहरणमा देखाउँदा-

उकालीको चिसो पानी अँजुलीले खाउँला
 ४ ४ ४ ३
 देउरालीको बिसौनीमा सुसेलीले गाउँला
 ५ ४ ४ ३
 वनभित्र ढुङ्गामाथि गाउलिन् गोठालिनी
 ४ ४ ४ ३
 गाईलाई बोलाउलिन् लाला, ओदी, निनी (पृ. ८३)
 ४ ४ ४ २

माथिको श्लोकको तीनवटा हरफमा १५ वटा अक्षर र अन्तिम हरफमा १४ अक्षर रहनुले समान अक्षर सङ्ख्या देखिएँदैन ।

अजन्त उच्चारणमा हलन्त उच्चारण गरी कवितामा छन्दको लयात्मकता प्रदान गर्न खोजिएको छ । निम्न श्लोकमा समान अक्षर सङ्ख्या पनि भेटाउन सकिन्छ :

टाकुरामा कुहिराको दौडादौडी होला
 ४ ४ ४ २
 लेकदेखि इन्द्रेनीले वनबेसी छोला
 ४ ४ ४ २
 भेडा चर्लान् निगालाको टुप्पा हिलाएर
 ४ ४ ४ २
 चम्री चर्लान् चमरको भुप्पा भुलाएर (पृ. ८३)
 ४ ४ ४ २

हिमचुलीलाई जीवनको लक्ष्य र सफलताको प्रतीकको रूपमा लिई हिमचुली उक्लने साहस हामी नेपालीले लिनुपर्दछ, भन्ने भावलाई सरल, सहज र वर्णनात्मक शैलीको माध्यमबाट सवाई छन्दमा प्रस्तुत गरिएकाले उक्त कविता विद्यार्थीको रूचि, क्षमता र स्तर अनुकूल बोध्य तथा सम्प्रेषणीय देखिन्छ ।

माध्यमिक तह कक्षा ९-१२ को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका कविताहरूमध्ये मुक्त छन्दमा आधारित कविताअन्तर्गत 'आमाको तस्विर', 'म सडक बोल्दै छु' र 'आमाको सपना' गरी तीनवटा रहेका छन्।

कवि भूपिनद्वारा रचिएको 'आमाको तस्विर' गद्य लयमा संरचित कक्षा- ९ मा समाविष्ट कविता हो । आमाले सन्तान प्रति देखाउने माया ममतालाई सम्भदै विदेशी भूमिमा रहेका सन्तानले आमाको दुःख र पीडालाई कम गर्न नसकी दुःखी बनेको भावलाई अन्त्यानुप्रयासयुक्त पद पदावलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । पद पदावलीलाई आरोह अवरोहको आत्तरिक लयमा ठाउँ ठाउँमा विश्राम लिई संयोजन गरिएकाले यस कवितामा लयगत श्रुतिमाधुर्य पाइन्छ । उदाहरणमा देखाउँदा-

यही डल्ले जाँतो भै फनफनी घुमाउँदा
आफ्नो उमेर
अङ्गुलीभरि सपनाहरूको घान हालेर
तिमीले मेरा लागि घुमाइरहै यौ जाँतो
जीवनभरि । (पृ. १५९)

माथिको पड्तिपुञ्जका प्रत्येक हरफमा समान पदहरू रहेका छैनन् । एक अक्षरदेखि सात अक्षरसम्मका हरफ प्रयोग गरी आठवटा पड्तिपुञ्जको प्रयोग गरिएको यस कवितामा कुनै पड्तिपुञ्ज लामा र कुनै पड्तिपुञ्ज छोटा रहेका छन् ।

छोटोमा तीन र लामोमा एकाइस हरफसम्मको पड्तिपुञ्ज प्रयोग गरी निर्माण गरिएको यस कवितामा अनुप्रासको संयोजन गरी अन्तर्लयात्मक सौन्दर्य सिर्जना गरिएको छ । जस्तै :

आमा !
छुटिको दिन
जब आकाश चिँदै उडिरहेको जहाजहरु देख्छु
सोच्छु
यीमध्ये कुनै जहाज मेरो देशमा पनि जान्छ ।
जब हल्ला गर्दै उडिरहेका कर्याडकरुड देख्छु
सोच्छु
यिनीहरूको लस्कर मेरो गाउँमा पनि पुर्छ । (पृ. १६१)

मुक्त लयमा तथा वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको 'आमाको तस्विर' कविताको भाषाशैली सरल, सहज भए पनि आयामगत दृष्टिले केही लामो भएकाले विद्यार्थीको स्तर र क्षमताभन्दा जटिल हुन पुरोको छ ।

प्रगतिवादी कथाकार पारिजातद्वारा मुक्त लयमा लेखिएको 'म सडक बोल्दै छु' कविता कक्षा - १० मा समाविष्ट छ । यसमा सामाजिक विकृतिलाई छताछुल्ल पारेर देखाइएको छ । स्थिर, निश्चल सडकले कसैको कम्मरमा बाँधिएर कसैलाई पछ्याउदै नहिँडेको देखाइएको छ । मानिसजस्तो अरूलाई भुक्याउने, छल्ने काम गर्न नसक्ने, सर्पजस्तो सलल परेपनि सर्पभै डस्ने तर्साउने काम नगर्ने सधैँ मानवीय सेवामा अटुट रूपमा लागिपरेको कुरा वर्णन गरिएको छ ।

अनेकौं दुर्घटनाको भागिदार सडक नभएको मानिसले आफ्नो कमजोरी लुकाउदै सडकलाई धिक्कारे पनि सडक निस्वार्थ रूपमा, निष्पक्ष तरिकाले सेवा गरिरहेको भाव व्यक्त गरिएको छ । गद्य लयमा आधारित प्रस्तुत

कवितामा लामा छोटा गरी चारवटा पझितपुञ्ज रहेको प्रस्तुत कवितामा कतै अन्त्यानुप्रासयुक्त पदपदावलीको प्रयोग, कतै पदपदावलीलाई आरोह अवरोहको आन्तरिक लयमा उनिएको छ। ठाउँ ठाउँमा विश्राम लिदै संयोजन गरिएको यस कवितामा लयगत श्रुतिमाधुर्य पाइन्छ। जसलाई उदाहरणमा देखाउँदा-

फन्को मारेर घाँटी
अथवा मम्मरमा कसैको
पछ्याएर जाने म होइन
सर्प जस्तै सलल बगेर कसैलाई
तर्साउन सक्ने होइन म
किनकि
पहाड र चट्टानहरु ब्लास्टड गरी
निर्माण गरिएको र सम्भार नगरिएको
म निश्चल निश्चल सडक बोल्दै छु। (पृ. १३४)

माथिको पझितपुञ्जमा शब्दहरूको निश्चित आरोह अवरोह हुनुको साथै कतै शब्दको पुनरावृत्ति गर्दै अर्थमा जोड दिन खोजिएको छ। जस्तै:

सडक हुँ बाढीमा डुब्न सक्छु
सडक हुँ पहिरोले पुरिइन सक्छु
सडक हुँ हराउँदिन
सडक हुँ कहिल्यै भाँचिन्न। (पृ. १३)

यसरी सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक विकृतिलाई सरल, सहज तरिकाले प्रतीकात्मक रूपमा अन्त्यानुप्रासयुक्त गद्य शैलीमा वर्णन गरिएकाले यो कविता विद्यार्थीको रुचि, क्षमता र स्तर अनुकूल नै देखिन्छ।

क्रान्तिकारी कवि गोपालप्रसाद रिमालद्वारा रचिएको आमाको सपना कविता कक्षा - १२ मा समाविष्ट छ। यो आमा र छोराको संवादात्मक शैलीमा रहेको क्रान्ति चेतनाले भरिएको गद्य कविता हो। प्रश्नोत्तर शैलीको प्रयोग गरी क्रान्तिको वर्णन गरिएको विचारप्रधान कविता हो। क्रान्तिको तुफान आई कालरात्रिको अन्त्य भई सुनौलो विहानीको आगमन भएरै छाइने कटु यथार्थलाई नेपाल आमाका माध्यमबाट उद्घाटन गरिएको यस कवितामा भविष्यमा जन्मने क्रान्ति पुत्रले अधर्मसँग लडी धर्मको स्थापना गर्ने तथा प्रजातान्त्रिक समाजको निर्माण गर्ने भन्दै छोरालाई विश्वस्त बनाइएको छ। लामा र छोटा गरी ४७ हरफमा रचिएको यस कवितामा विद्रोहको भावना र मुक्तिको चाहनालाई विषयवस्तु बनाइएको छ। छोटोमा चार अक्षरसम्मको र लामोमा बाइस अक्षरसम्मको हरफ रहेका छन्। जस्तै:

त्यो आउँछ
त्यो आउने आशाले मेरो हृदय कुत्कुत्याइसक्यो आमा ! (पृ. २)

कविताको पहिलो हरफमा छोराले आमासँग क्रान्ति आउने कुरामा स्पष्ट हुन चाहेको छ भने आमाले छोरालाई क्रान्ति आउनेमा निश्चितता गराउन खोजेकी छिन् :

आमा, त्यो आउँछ, र ?
'हो बा, त्यो आउँछ
त्यो विहानको सूर्यभै उज्यालो छर्दै आउँछ (पृ. १)

यसरी आमा र छोराका संवादबाट अगाडि बढेको प्रस्तुत कविता अत्यन्तै लयात्मक बन्न पुगेको छ। हरफहरूमा समान शब्द सझख्या नभई कुनै हरफमा धेरै र कुनै हरफमा थोरै शब्द सझख्या भए पनि शब्दहरूको निश्चित आरोह अवरोह हुनुले वाचनमा लयात्मकता सिर्जना हुन आउँछ। जस्तै:

‘हो, तिमी जन्मदा तिम्रो कलिलो अनुहारमा
त्यसकै छाया देख्ने आशा गरेकी थिएँ
तिम्रो हिस्सी परेको हँसाइमा त्यसकै सुन्दर छ्विव
तिम्रो तोते बोलीमा त्यसकै मधुर ध्वनि
तर त्यो मिठो गीतले तिमीलाई
आफ्नो बाँसुरी बनाएनछ !
त्यो तिमी नै हौला भन्ने
मेरो यौवनभरिको सपना थियो
जे होस् त्यो आउँछ (पृ. १)

यसरी आमाले देशको विकासका लागि क्रान्ति पुत्रको अपेक्षा गरिएको भावलाई सरल, सहज भाषाशैलीका माध्यमबाट संवादात्मक र प्रतीकात्मक रूपमा गद्य शैलीमा वर्णन गरिएकाले उक्त कविता विद्यार्थीका लागि बोध्य र सम्प्रेषणीय नै देखिन्छ।

५) निष्कर्ष :

शास्त्रीय छन्दअन्तर्गत रहेका तीनवटा कविताहरूमध्ये कक्षा ९ को ‘मेघ बिजुली विवाह’ कविता शिखिरिणी छन्दमा र ‘सन्तुष्टि’ र ‘वर्षा’ कविता अनुष्टुप र मन्दाक्रान्ता छन्दमा रहेका छन्। जातीय छन्दअन्तर्गत रहेका तीनवटा कवितामध्ये कक्षा ९ को ‘सारङ्गीमा देश’ कविता र कक्षा १२ को ‘हामीलाई बोलाउँछ हिमचुली’ कविता सवाई छन्दमा र कक्षा ११ को ‘वीर पुर्खा’ कविता भयाउरे छन्दमा रहेका छन्। मुक्त छन्दमा रहेका तीनवटा कवितामध्ये कक्षा ९ को ‘आमाको तस्विर’ कविता, कक्षा १० को ‘म सडक बोल्दै छु’ कविता र कक्षा १२ को ‘आमाको सपना’ कविता रहेका छन्। त्यसैले कक्षा ९ मा शास्त्रीय, जातीय र मुक्त छन्द गरी तीन किसिमका छन्दका ३ वटा कविता, कक्षा १० मा शास्त्रीय र मुक्त गरी दुई किसिमका छन्दका ३ वटा कविता, कक्षा ११ मा जातीय छन्दको १ वटा कविता र कक्षा १२ मा जातीय र मुक्त छन्दका २ वटा कविता रहेका छन्। यसरी कक्षा ९ देखि कक्षा १२ सम्मका पाठ्यपुस्तकमा विविध छन्दमा आधारित कविता समावेश गरी विद्यार्थीहरूलाई छन्दसम्बन्धी चिनारी गराउनु, ज्ञेयात्मक, लयात्मक क्षमताको विकास गराउनु उद्देश्य रहेको देखिन्छ। तर केही कविताहरू विद्यार्थीको क्षमताभन्दा बढी गाहाँ देखिन्छन्। गद्य शैलीमा रचित ‘आमाको तस्विर’ कविताको आयाम बृहत देखिन्छ भने शास्त्रीय छन्दको वर्षा कविताको भाषा बढी जटिल रहेको छ। यस्ता कविताहरूको भावबोधमा कठिनाई हुने देखिन्छ। तसर्थ कक्षा ९, १० को पाठ्यपुस्तकमा कविता छनौटमा सावधानी अपनाउनु आवश्यक देखिन्छ। त्यसैले कक्षा ९ देखि कक्षा १२ सम्मका पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका नौवटा कविताहरू शास्त्रीय, जातीय र मुक्त छन्दमा रहे पनि सबै कक्षामा समान सझख्यामा विद्यार्थीको रूचि, क्षमता र स्तर अनुकूल कविता विधा विन्यास गरिएको छैन। त्यसैले क्षमता र रूचिअनुकूलका विधा समायोजन गर्दै कक्षा ११ मा कविता विधा बढाउनु आवश्यक देखिन्छ।

सन्दर्भसामग्री

अधिकारी, हेमाङ्गराज र बद्रीविलाश (२०६६), प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश, प्रज्ञा प्रतिष्ठान : काठमाडौँ।

नेपाल, देवी (२०६२), छन्द पराग, भुँडीपुराण : काठमाडौँ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७७), नेपाली कक्षा ११, सानोठिमी : भक्तपुर।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७८), नेपाली कक्षा १०, सानोठिमी : भक्तपुर।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७८), नेपाली कक्षा १२, सानोठिमी : भक्तपुर।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७९), नेपाली कक्षा ९, सानोठिमी : भक्तपुर।

भट्टराई, रामप्रसाद, नारायणदत्त भण्डारी र शिवहरि आचार्य, (२०६७), साहित्य शास्त्र, नेपाली समालोचना र शोध विधि, के.वि.पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि : ललितपुर।

भण्डारी, पारसमणि र माधवप्रसाद पौडेल, (२०७४), साहित्य शास्त्र र नेपाली समालोचना, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार : काठमाडौँ।

‘ओजु र डाँफे’ काव्यको रचनाविधान

यशोदा पाण्डेय

सहायक प्राध्यापक, राष्ट्री बबई क्याम्पस
Email:pandey.yashoda2071@gmail.com

सारसङ्क्षेप : प्रस्तुत लेखमा गङ्गा पौडेलद्वारा लिखित ‘ओजु र डाँफे’ काव्यको रचनाविधान पहिल्याउने प्रयास गरिएको छ। दस्तावेज अध्ययन विधिबाट गुणात्मक अध्ययन गरिएको यस लेखमा महाकाव्य र काव्यको समष्टि रूपलाई बुझाउने काव्यको सैद्धान्तिक पर्याधारमा रहेर सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत काव्यमा काव्य आयामको रहेकोले यसमा काव्य तत्वहरूको समुचित प्रयोग गरिएको छ। बालबालिकाले बुझ्ने लय तथा भाषाको प्रयोग गरिएको यस काव्यमा मानवतावादी चिन्तन प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा मानिसले चराचुरुङ्गीलाई बन्धनमा राख्ने गरेको अमानवीय क्रियाकलापको विरोध गरिएको छ। बालबालिकाको मनोभावसँग सम्बन्धित विषयवस्तु समेटिएको यस काव्यमा ओजु मुख्य पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ र बालबालिकाहरू जन्मजात रूपमै जिज्ञासु स्वभावका हुन्छन्। उनीहरू सबै पंक्षी तथा जनावरहरूलाई पनि मानवीय भावले हेर्दैन् भन्ने सारसहित चराले पनि स्वतन्त्रता पाउनुपर्छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : कथावस्तु, पात्रचरित्र, परिवेश, मूल भाव वा विचार, भाषाशैली।

विषय परिचय

गङ्गा पौडेलको ओजु र डाँफे २०६४ सालमा प्रकाशन गरिएको बालकाव्य हो। बालमनोभाव र कौतूहललाई मूल विषय बनाएर लेखिएको यस काव्यमा चिडिया खानामा विभिन्न किसिमका पशुपक्षीहरू थुनिएर रहेका र उनीहरूले आफ्नो प्राकृतिक वातावरणमा रमाउन पाउने स्वतन्त्रता पनि गुमाएको विषय प्रस्तुत गरी पशुपक्षीको पनि अधिकार हनन हुनहुँदैन भन्ने विषयलाई प्रमुख रूपमा उठाइएको छ। बालबालिकामा अरू मानिसमा भन्दा मानवीय संवेदना हुन्छ र जतिजिति मानिस बढ्दै जान्छ त्यति नै मानिस स्वार्थी हुँदै जान्छ भन्ने विषयलाई काव्यमा उठाइएको छ। ओजु नामकी बालिकालाई प्रमुख पात्रका रूपमा प्रयोग गरिएको यस काव्यमा नेपालको काठमाडौं र हिमाली क्षेत्रको परिवेशको प्रयोग गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा ओजु र डाँफेकाव्यमा रचना विधान कस्तो रहेको छ भन्ने मूल समस्याको समाधान खोज्ने प्रयास गरिएको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक ढाँचाको अध्ययन हो। यसमा कृतिबाट प्राप्त तथ्यको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने अनुसन्धानको ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनमा ओजु र डाँफे काव्य र यसको विषयवस्तुसँग सम्बन्धित विभिन्न कृति र लेखहरूलाई आधार बनाएर तथ्य सङ्गलन गरिएको छ। यस अध्ययनमा दस्तावेजको विश्लेषण गर्ने प्राथमिक र द्वितीय स्रोतका विभिन्न प्रकाशित पुस्तक र पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूको सङ्गलन गरिएको छ। त्यसैले यसमा दस्तावेजमा प्राप्त तथ्यको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्ने प्रयास गरिएको छ। प्राप्त तथ्यको वर्णन, तुलना र त्यसको पुष्टिका लागि उदाहरणसमेत दिई विश्लेषण गरेर निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ। उदाहरण र समीक्षात्मक विश्लेषण गरेर निष्कर्ष निकाल्ने प्रयास गरिएको यस लेखमा आगमन विधिबाट

विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

लामो आयामको कविता काव्य हो । काव्यलाई प्रबन्ध काव्य पनि भनिन्छ । काव्यका पनि काव्य र महाकाव्य गरी दुई प्रकार रहेका छन् । फुटकर कविताभन्दा माथिल्लो र महाकाव्यभन्दा तल्लो कवितात्मक एकाइ हो । त्यसैले कविताका पाँच उपविधामध्ये काव्य मझौला आयामको कवितात्मक उपविधा मानिन्छ (रिसाल, २०५८, ४१) । लामो आयाममा रहेको कविता काव्य हो यसमा विषयवस्तु, पात्र वा चरित्र चित्रण, परिवेश, संरचना, उक्ति तथा लयविधान, भाषाशैली, मूल भाव वा विचार र शीर्षकजस्ता तत्वहरू रहेका हुन्छन् । यस्तो काव्यमा जीवन जगत्को एक पक्षको चित्रण गरिएको हुन्छ । काव्यलाई आख्यानात्मक लामो कविता पनि भनिन्छ । काव्यको कथावस्तुमा कार्यकारण श्रृखला मिलेको हुनुपर्छ । काव्यमा एउटा मूल कथा र त्यसमा अभ बढी प्रभाव सृजना गर्न अन्य उपकथा वा तत्सम्बन्धी साना साना घटना पनि समावेश गर्न सकिन्छ तर तिनीहरू स्वतन्त्रजस्ता देखिनुहुन्न (पोखरेल, २०४० : ११४) । काव्यमा पात्रद्वारा नै मानवीय मानसिकताको उद्घाटन हुन्छ र उनीहरूद्वारा नै लेखकका जीवन र जगत्सम्बन्धी जीवनदृष्टिहरू अभिव्यक्ति हुन्छन् । चरित्रचित्रणका प्रकारहरू निम्नलिखित हुन सन्धन् (रिसाल, २०५८, ४१) । काव्य बन्नका लागि कथा पात्र र परिवेशको समन्वित भएको आख्यानात्मक संरचना आवश्यक हुन्छ (लुइँटेल, २०६०, २०५) । काव्यको ऐच्छिक तत्त्व भए तापनि कविका अनुभूति-पुञ्जलाई सु-संगठित गर्नका लागि र भावनालाई सरल र बोधगम्य बनाउ नका लागि पनि सर्गयोजना गरिन्छ । काव्यमा वर्णमात्रिक, मात्रिक, वाणिक र मुक्त लयमध्ये जुनसुकै लयको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

गङ्गा पौडेलले रचेको ‘ओजु र डाँफे’ पनि काव्य आयामको काव्य हो । त्यसैले यसलाई काव्य नभनेर काव्य भनिएको छ । सुगिठिर र सुव्यवस्थित आख्यानात्मक संरचना भएको ‘ओजु र डाँफे’ काव्य बालमनोविज्ञानमा आधारित काव्य हो (पाण्डेय, २०७०, २०) । साहित्यिक दृष्टिले उत्कृष्ट तथा सामाजिक दृष्टिले प्रभावकारी र लोकप्रिय यस कृतिले बालमनोविज्ञान र सामाजिक विषयवस्तुलाई प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यही बालकाव्य सिद्धान्तलाई सैद्धान्तिक पर्याधार मानी त्यसको रचनाविधान पहिल्याउने प्रयास गरिएको छ ।

छलफल र विश्लेषण

प्रस्तुत लेखमा १. विषयवस्तु, २. पात्र वा चरित्र चित्रण, ३. परिवेश, ४. संरचना, ५. उक्ति तथा लय विधान, ६. भाषा शैली, ७. मूल भाव वा विचार र ८. शीर्षकजस्ता उपशीर्षकमा केन्द्रित भएर प्रस्तुत कृतिमा पाइने कथ्यको खोजी गरी त्यसको समीक्षात्मक विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ :

विषयवस्तु

प्रस्तुत काव्यको विषय कवि कल्पित रहेको छ । ओजु नामकी पात्रको डाँफे हेर्ने चाहनालाई मुख्य विषय बनाइएको छ । यस काव्यको विषय बालमनोवस्थासँग सम्बन्धित रहेको छ । यस काव्यमा ओजु चिडियाखाना ढुल गएको मुख्य विषयमा केन्द्रित रहेको छ । सुरुमा ओजुको बाल खुलदुली र अन्तमा त्यसको पूर्णतासँग काव्यको विषय जोडिएको छ ।

प्रस्तुत काव्यको विषय स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित रहेको छ सँगसँगै यस काव्यले बाल जिज्ञासा र खुलदुलीलाई महत्त्व दिएको छ । त्यस बाल खुलदुली र महत्त्वलाई ओजुले आफ्नी आमासँग चिडियाखाना घुमेर भेटेको विषयलाई काव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । उनले सुरुमा किताबको चित्रमा डाँफे चरा देखिछन् । पछि शनिवारका दिन उनी आफ्नी आमासँग डाँफे चरा हेर्न चिडियाखाना जान्छन् । उनले त्यहाँ विभिन्न किसिमका चराचुरुङ्गीहरू, लज्जुर, बाघ, गैँडा

लगायतका जनावर देखिन् ।

उनी जङ्गल-जङ्गल स्वतन्त्र भएर हिँदने र उडने पक्षीहरूलाई थुनेकोमा चिन्तित हुन्छिन् । त्यसपछि उनी कल्की ढल्काउदै आएको डाँफे देखेपछि खुसी हुन्छिन् । डाँफेको शरीरमा नौ थरी रङ्ग हुन्छ । डाँफेलाई खोरमा थुनेको देखेपछि उनको मन अमिलो हुन्छ । उनी डाँफेलाई बोलाएर उसका बारेमा सोधिन् । डाँफेले आफ्नो घर सोलुखुम्बु जिल्लामा भएको र त्यतै स्वतन्त्र भएर उडने गरेको कुरा सुनाउँछ । डाँफेले आफू मान्छेको जालमा परेको र त्यो चिडियाखानामा बन्दी हुन पुगेको जीवन कहानी सुनाउँछ । हिमाली क्षेत्रमा स्वतन्त्र उडान भएको डाँफे आज आएर तार जालीभित्र बन्दी भएको कुरा सुनाएपछि ओजुलाई साहै खल्लो लाग्छ । ओजु डाँफेलाई स्वतन्त्रता दिलाउन प्रयत्न गर्ने वचन दिन्छे र एउटा ढोकामा पुग्छे । त्यहाँ ढोकामा पुग्छे ताल्वा लगाएको हुन्छ । उनी त्यो ताल्वा खोल्न निकै प्रयत्न गर्दछिन् । त्यस बेलासम्म पानी लिन गएकी आमा आइपुग्छिन् । आमाले ओजुलाई चौताराको शितलमा बस्न बोलाउँछिन् । ओजु त्यस चौताराको रुखमुनि बुद्ध भगवान् बसेको देखिदछन् । उनी भने आमाको कुरालाई बेवास्ता गर्दै ढोकाको ताल्वा खुलाउन अनेक प्रयत्न गर्दछिन् । अन्तिममा बल्ल-बल्ल अचानक ताल्वा फुत्किन्छ । उनी भुझ्मा लड्न पुग्छिन् र झटपट उठी ढोका खोलिदिन्छिन् र डाँफे निस्केर भाग्छ । ओजु डाँफे स्वतन्त्र भएकोमा खुसी हुन्छिन् र डाँफेलाई आफ्नो घर जान आग्रह गर्दछिन् ।

प्रस्तुत बालकाव्यको कथावस्तु पशुपंक्षीका स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित रहेको छ । धर्तीमा बाँच्ने जुनसुकै पशुपंक्षीले पनि स्वतन्त्र भएर बाँच्न पाउनुपर्छ भन्ने विषयलाई यस काव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस काव्यको कथानक रैखिक ढाँचाको रहेको छ । काव्यको मूल कथावस्तुलाई अघि बढाउन कथानकको निर्माण रोचक किसिमले गरिएको छ ।

पात्र वा चरित्र चित्रण ओजु र डाँफे पात्रयुक्त बालकाव्य हो । यो काव्य बालबालिका केन्द्रित भएकाले त्यही किसिमका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । यस काव्यमा मानवीय र मानवेतर पात्रको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ काव्यको शीर्षक पनि पात्रकै आधारमा राखिएको छ । यसरी हेर्दा यस बालकाव्यमा मानवीय चरित्र ओजु र मानवेतर पक्षी चरित्र डाँफेलाई उत्ति नै महत्त्व दिएको छ । यहाँ ओजु, ओजुकी आमा, डाँफे जस्ता पात्रहरू प्रत्यक्ष रहेका छन् । भने चिडियाखाना का कर्मचारी, धारामा पानी लिन जाने मानिसहरू, डाँफेका बा, आमा, भाइ, बहिनी र साथीहरू गौण रूपमा आएका पात्रहरू हुन् । त्यसै गरी चिडियाखानामा देखिएका अन्य जनावर तथा पक्षीहरू सङ्गेत पात्रका रूपमा आएका छन् । केही प्रमुख र सहायक पात्रको परिचय यस प्रकार प्रस्तुत गरिन्छ ।

ओजु

ओजु प्रस्तुत काव्यकी प्रमुख केन्द्रीय पात्र हुन् । प्रस्तुत काव्य उनैको केन्द्रीयतामा अघि बढेको छ । उनी बालकाव्यकी प्रमुख बाल पात्र हुन् । यो काव्य उनैको बाल खुलदुली र जिज्ञासामा केन्द्रित रहेको छ । काव्यको सुरु देखि अन्तिमसम्म उनको उपस्थिति रहेको छ । काव्यभित्र आएका घटनाहरूको केन्द्र पनि उनी नै रहेकी छन् । यस काव्यबाट उनलाई हटाउँदा काव्यको मुख्य स्वरूप नै नवन्ने भएकाले उनी केन्द्रीय र बद्ध पात्रका रूपमा रहेकी छन् । काव्यमा उनले आफ्नी आमा र डाँफेसँग प्रत्यक्ष संवाद गरेकी छिन् । उनी जिज्ञासु बालबालिकाको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा आएकी छन् । उनी स्वभावगत हिसाबले चञ्चल र जिज्ञासु भएकाले गतिशील पात्रका रूपमा आएकी छन् । उनको स्वभाव प्रत्येक जनावरलाई हेरेपछि फरक फरक हुँदै गएको छ । उनी आँटी र साहसिली बालपात्रका रूपमा पनि आएकी छिन् ।

उनले चिडियाखानामा अरूले थुनेर राखेको डाँफेलाई छोडिदिन्छिन् । काव्यको सुरुदेखि भन्डै अन्त्यसम्म उनको स्वभाव बालबालिकाको जस्तो रहेको छ भने अन्तिममा चाहिँ प्रौढ किसिमको रहेको छ । त्यस कारण

बालकाव्यको मुख्य उद्देश्यसँग उनको चरित्र सकारात्मक भएकाले उनी सत्पात्रका रूपमा आएकी छन्। उनीबाटै डाँफेले स्वतन्त्रता पाएकाले उनी अनुकूल पात्रका रूपमा आएकी छन्। यसरी समग्र दृष्टिबाट हेर्दा ओजु सकारात्मक सत् अनुकूल, बद्ध, मञ्चीय, प्रमुख, केन्द्रीय बाल पात्रका रूपमा आएकी छन्।

आमा

आमा प्रस्तुत काव्यकी सहायक पात्र हुन्। उनी ओजुकी आमा हुन्। उनले ओजुलाई उनको जिज्ञासा मेटिदिने काम गर्दिन्। उनी शनिवारका दिन छोरीलाई लिएर डाँफे देखाउन जाउलाखेल गएकी छिन्। उनी आफ्नी छोरीलाई सम्भाइ बुझाइ गर्न सक्षम रहेकी छिन्। उनी छोरीको जिज्ञासाअनुसार उत्तर दिन्छिन्। उनी आफ्नी छोरीलाई तलाउमा डुङ्गामा सयर गराउँछिन्। त्यसपछि ओजुले गैँडा, जलगैँडाका बारेमा राखेको प्रश्नको उत्तर दिन्छिन्। उनी आफ्नी छोरीको मन भुलाउन र मनोरञ्जन दिन गीत गाउँछिन्। त्यसपछि उनी वन माञ्चे, सिंह, भालु चितुवा हाती, हाँस, मयुर आदिका बारेमा ओजुले सोधेका प्रश्नको उत्तर दिन्छिन्। उनले बालबालिकाभित्र रहेको बाल खुलदुलीको मुख्य उत्तर दिन सफल रहेकी छिन्। त्यसैले उनी एक सफल अभिभावकका रूपमा प्रस्तुत काव्यमा आएकी छिन्। यहाँ उनी काव्यको मुख्य उद्देश्य प्राप्त गराउने सहायक पात्रका रूपमा आएकी छिन्। काव्यको सुरुदेखि भन्दै अन्तिमसम्म उनको उपस्थिति रहेको छ। उनी यस काव्यमा सत् पात्र र प्रबुद्ध व्यक्तिका रूपमा आएकी छिन्। बाल काव्यलाई रोचक र कुतूहलमय बनाउन र बाल पात्र ओजुको जिज्ञासा समाधान गरिदिने काम उनले गरेकी छिन्। ओजु र डाँफे को भेट गराइदिने सम्बन्धका रूपमा उनी आएकी छिन्। काव्यमा उनको स्वभाव सुरुदेखि अन्तिमसम्म एकै किसिमको रहेकाले उनी सत्पात्रका रूपमा आएकी छिन्। उनको ओजुसँग प्रत्यक्ष संवाद रहेकाले उनी मञ्चीय पात्रका रूपमा रहेकी छिन्। उनलाई काव्यबाट भिकिदिँदा काव्यको मूल संरचना नै खलबलिने भएकाले उनी बद्ध पात्रका रूपमा रहेकी छिन्। उनी व्यक्तिगत स्वभाव भएकी पात्रका रूपमा आएकी छिन्। यसरी हेर्दा उनी यस काव्यकी महत्त्वपूर्ण पात्र भएको पुष्टि हुन्छ।

डाँफे

डाँफे यस बाल काव्यको सहायक पात्र हो। ऊ यस काव्यमा मानवेतर पात्रका रूपमा आएको छ। ऊ काव्यको अन्त्यतिर आएको सहायक पात्र हो। काव्यको मुख्य विषयसँग ऊ प्रत्यक्ष रूपले सम्बन्धित रहेको छ। काव्यको अन्तिम मा आए पनि काव्यको उद्देश्य प्राप्त गर्न उसको भूमिका महत्त्वपूर्ण भएकाले ऊ बद्ध पात्रका रूपमा आएको छ। ऊ त्यति सचेत पात्रका रूपमा चाहिँ आएको छैन। ऊ सुरुमा गल्ती गर्ने र अन्तिममा पछुताउने मानवीय स्वभावको पक्षीका रूपमा आएको छ। उसले आफ्नो स्वतन्त्रता गुमाएका सम्पूर्ण बन्दी स्वतन्त्रता प्रेमी पक्षीहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ। ऊ काव्यको उद्देश्य प्राप्त गर्नमा महत्त्वपूर्ण ठानिएकाले र ओजुसँग प्रत्यक्ष संवादमा आएकाले मञ्चीय पात्रका रूपमा रहेको छ। यसरी हेर्दा उसको भूमिका काव्यको उद्देश्य प्राप्तका लागि सकारात्मक भएकाले ऊ सकारात्मक पात्र रहेको पुष्टि हुन्छ।

परिवेश

प्रस्तुत बाल काव्य मूल रूपमा काठमाडौँको परिवेशमा केन्द्रित रहेको छ। यहाँ पशुपक्षीहरूलाई अस्तित्व बचाउने नाममा बन्दी बनाउने सहरिया परिवेशको प्रयोग गरिएको छ। सहरमा हुने गरेका बस चढने, चिडियाखाना जाने, आइसक्रिम खाने जस्ता परिवेशको प्रयोग गरिएको छ। यहाँ मुख्य गरी काठमाडौँको चिडियाखानाको परिवेशलाई मुख्य मानिएको छ। त्यसविचमा डाँफे पात्रले सम्फेको सोलुखुम्बुको हिमाली जिल्लाको परिवेश पनि संस्मरणात्मक रूपमा आएको छ। त्यस बाहेक काव्यको मूल कार्यपीठिका भने जाउलाखेलभित्रको चिडिया सदर खाना नै रहेको

छ । यहाँ पक्षीहरूको स्वतन्त्रता समाप्त हुँदै गएको परिवेशलाई महत्त्व दिएको छ । यहाँ सहरिया परिवेशमा जनावर तथा पक्षीहरूलाई केवल पैसा कमाउने साधनका रूपमामहत्त्व दिइएको परिवेशको प्रयोग छ ।

संरचना

ओजु र डाँफे बाल काव्य संरचना बद्ध बालकाव्य हो । यस बालकाव्यमा कथानक, पात्र चरित्र, आयामगत संरचनाविच तालमेल रहेको छ । यस काव्यमा आख्यानगत संरचना सबल रहेको छ । यस काव्यमा सूक्ष्म आख्यानको प्रयोग गरिएको छ । यस काव्यमा २२८० हाराहारीको शब्द योजना ४०० पडिक्त २ १०० श्लोक विधान गरिएको छ । यो काव्य १०० श्लोकको संरचनागत लमाइमा संरचित छ । यो काव्य अन्तर नाट्यात्मक शैलीमा संरचित रहेको छ । काव्यका पात्रहरू विच प्रत्यक्ष संवाद रहेको छ । यो काव्य $४०+४=४४$ पृष्ठसम्मको लमाइमा संरचित रहेको छ । ४० ओटा पृष्ठ मूल आख्यानात्मक संरचनामा संरचित रहेको छ । यहाँ फरक फरक सन्दर्भ बुझाउने लगभग ७५ ओटा रेखाचित्र बनाइएको छ । यहाँ ओजु, आमा र डाँफेविच संवाद भएको छ । ओजु र आमा विच ५० संवाद भएका छन् ती मध्ये ओजुको २४ र आमाको २६ संवाद रहेका छन् । ती मध्ये डाँफेका ६ओटा र ओजुका ७ ओटा संवाद रहेका छन् । यो काव्य तिनै जम्मा जम्मी ६३ ओटा संवादबाट आख्यान संरचना संरचित भएको छ । यस काव्यमा ओजुका ३१ ओटा संवादमध्ये २५ ओटा संवादमा प्रश्नहरू रहेका छन् र आमाका २६ ओटा संवादमा र डाँफेका ६ ओटा संवादमा तिनका उत्तर रहेका छन् । यस काव्यको विचमा कतै पनि सर्ग उपसर्गको विधान गरिएको छैन । काव्यका भेदका आधारमा हेर्दा यो काव्य लघु काव्यको संरचनामा संरचित रहेको छ । यसमा विचार पक्षभन्दा कथानक या कथावस्तु प्रबल रहेको छ । यसले मान्छेको घट्दो मानवता र व्याप्त हुँदै गएको स्वार्थी प्रवृत्तिलाई कलात्मक रूपले प्रस्तुत गरेको छ ।

उक्ति तथा लयविधान

प्रस्तुत बाल काव्य गीतिलय ढाँचामा संरचित रहेको छ । यहाँ चार चार पाउको एक श्लोक हुने गीतिलय ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । प्रायजसो $८+६=१४$ वा $८+७=१५$ अक्षर हुने भ्याउरे गीतिलयको प्रयोग गरिएको छ । मन्द गतिमा गाउन मिल्ले लयात्मक ढाँचाले कवितालाई प्रभावकारी बनाएको छ । यहाँ लयात्मक सौन्दर्यको सिर्जना गर्न दोस्रो र चौथो पाउमा अन्त्यानुप्रास हुने लयात्मक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । लयात्मक ढाँचालाई बढी सरल बनाउन प्रत्येक पडिक्तिमा वाक्य वाक्यको प्रयोग गर्ने विशिष्ट लय ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । यो काव्य तृतीय पुरुष उक्ति ढाँचामा संरचित रहेको छ । यहाँ ओजु आमा र डाँफे जस्ता पात्रहरूको वर्णन कवि उक्ति ढाँचामा गरिएको छ । यहाँ ती पात्रहरूको वर्णन गर्न तिनीहरूविच प्रत्यक्ष संवाद पनि गराइएको छ । काव्यको सुरमा कवि उक्ति ढाँचा रहे पनि चौथो श्लोकदेखि भने कविता पात्रोक्ति ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ कवि निबद्ध पात्रहरू ओजु डाँफे र आमा तिनै पात्रहरूविच प्रत्यक्ष संवाद गराइएको छ । यस काव्यको तिन श्लोकदेखि बाहेकका सम्पूर्ण घटनाहरू पात्रहरूको संवादमा केन्द्रित रहेकाले यो काव्य तृतीय पुरुष संवाद उक्ति ढाँचामा केन्द्रित रहेको पुष्टि हुन्छ ।

भाषाशैली

प्रस्तुत काव्यमा लयात्मक गीतिभाषाको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ अन्त्यानुप्रासयुक्त गीतिलयात्मक भाषाको प्रयोगले काव्य सफल र आस्वाध्य बनेको छ । यहाँ सुकोमल, सुकुमार र मधुर भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ कोमल र श्रुतिमधुर लयात्मक वर्णहरूको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ बढीभन्दा बढी नेपाली तद्भव शब्द र केही मात्रामा तत्सम र आगन्तुक शब्दको पनि प्रयोग गरिएको छ । यहाँ त्यस्ता शब्दको प्रयोगले काव्यको भाषालाई लयात्मक

बनाएको छ ।

यस काव्यमा नेपाली भाषाका छोटा, छरिता र बालबालिकाले बुझ्न सक्ने सरल शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ अनुकरणात्मक असमासयुक्त एकल शब्द तथा क्रियाको प्रयोग गरिएको छ । त्यसले काव्यको भाषालाई बालसुलभ बनाइको छ । त्यसले गर्दा प्रस्तुत काव्य बालबालिकाको क्षमता र पहुँच अनुसार रहेको छ । यस काव्यका प्रत्येक श्लोकमा २/३ वा ४ वाक्यको प्रयोग गरिएको छ अर्थात् प्रस्तुत काव्यका प्रत्येक श्लोकमा २/३ वा ४ वाक्यहरू रहेका छन् । प्रस्तुत काव्यमा सरल वाक्यको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ प्रश्नार्थक, आज्ञार्थक, इच्छार्थक, सामान्यार्थक र सङ्केतार्थक वाक्यको प्रयोग गरिएको छ । मिश्रित र संयुक्त जटिल वाक्यहरूको प्रयोग नगरिएकाले काव्यको भाषा सरल बनेको छ । यो काव्य वर्णनात्मक शैली ढाँचामा निर्मित रहेको छ । यहाँ सम्वादात्मक अन्तर नाट्यात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । काव्यको सुरुको तीन ओटा श्लोकमा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ भने बाँकी सबै जसो श्लोकमा संवादात्मक अन्तर्नाट्यात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ ।

मूल भाव वा विचार

प्रस्तुत काव्य जीवनवादी अथवा स्वतन्त्रतावादी विचारधारामा केन्द्रित काव्य हो । यहाँ शान्त रसको आधिक्य छ । बन्धनमा परेको डाँफे काव्यको उद्दीपक विभावका रूपमा आएको छ । ओजु र आमाको चरित्र पनि उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । स्तम्भ, स्वेद, रोमाञ्च, चिन्ता, ग्लानि, तर्क आदि कुरा अनुभावका रूपमा आएका छन् । यहाँ ओजुको जिज्ञासामूलक चरित्रबाट पाठकमा निर्वेद, आवेग, दैन्य, धृति, विवोध, औत्सुक्य, उन्माद, श्रम, मद, वितर्क जस्ता व्यभिचारी भावहरू देखिएका छन् । यहाँ रस परिपाक पुग्ने अवस्था भने आएको छैन भने त्यसका उत्पत्तिगत प्रक्रिया भने निरन्तर नै रहेको छन् । यहाँ प्रत्येक जीव जनावरले स्वतन्त्र भएर बाँच्न पाउनुपर्छ भन्ने मूल आशयलाई ओजुको चरित्रमार्फत देखाउँदा विषय प्रबल भई भाव पक्ष कमजोर भएको छ । यहाँ डाँफेको चरित्रमा कारुणिक भाव रहे पनि त्यसले सबलता पाउन सकेको छैन । मुख्य भावभन्दा विचार वा विषय पक्ष प्रबल भएको छ । त्यति हुँदा पनि सम स्थायी भाव रहेको शान्त रसमा प्रस्तुत काव्य संरचित रहेको छ ।

प्रस्तुत काव्यमा स्वतन्त्रता र समानता हुनुपर्छ भन्ने मुख्य भाव व्यक्त गरिएको छ । यहाँ मानव तथा पशुपक्षीले स्वतन्त्रता पाउनुपर्छ । आजभोलिका मानिसहरू स्वार्थी बन्दै गएका छन् । उनीहरू ले आफ्नो मनोरञ्जनका लागि पशुपक्षी हरूलाई बन्धक बनाउने काम गरेका छन् । त्यसैगरी हिमाली क्षेत्रमा बाँचे डाँफे लगायत अनेक किसिमका चराचुरुङ्गीलाई चिडियाखानामा थुनेर मान्छेले पैसा कमाउन थालेको छ । तर उनीहरूको हक अधिकारका लागि कोही कसैले पनि आवाज उठाएका छैनन् । पशुपक्षीको पनि आफ्नो परिवार हुन्छ । उनीहरू स्वतन्त्र हुन चाहन्छन् । जङ्गलमा वस्ने चराचुरुङ्गीलाई चिडिया घरमा थुनेर राख्दा उनीहरूको जीवन ज्यादै कष्टकर हुन्छ भन्ने भाव यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

घर मेरो सोलुखुम्बु
हिमाली बनमा
स्वतन्त्रले उद्धर्थै डुल्यै
खुसी थियो मनमा
एक दिन खेल्दै खेल्दै
आलु बारी पुग्यै
पासो थापी राख्या रैछ

जाल भित्र पच्छौं (पौडेल, २०६४, पृ. २८)

जङ्गली पशुपक्षीमा पनि मानवीय चेतना जस्तै भाव हुन्छ । अझ त्यसमा पनि हिमाली क्षेत्रमा बाँचेका प्राणीहरूका लागि सहर ज्यादै निरस र त्यहाँको हावापानी प्राणघातक हुन्छ । अझ मानिसहरू भने स्वतन्त्र रहेका जङ्गली जनावरलाई थुनेर आफ्नो मनोरञ्जनको इच्छा पूरा गर्दछन् तर उतातिर पशुपक्षीको स्वतन्त्रता हनन भइरहेको हुन्छ भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

हिमालयको काखमा थ्यो

शीतल शीतल ठाउँ

स्वच्छ थियो हावापानी

रमाइलो थ्यो गाउँ

यहाँ रैछ धुवाँधुलो

गरम हावापानी

आकाश पनि सानो रैछ

उद्दै नपाइने (पृ. २९)

यहाँ उनीहरूको जन्मजात अधिकार हो भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । यहाँ पशु स्वतन्त्रता तथा पक्षी स्वतन्त्रतालाईल केन्द्रीय कथ्य विषय बनाइएको छ ।

गुराँस अर्को हाँगा माथि

बसी गीत गाउने

हाम्रो जात हो भरनाको

मीठो पानी पिउने

वन छैन जंगल छैन

मरुभूमि जस्तो

उराठ लाग्छ दिनैभरि

मनै कस्तो-कस्तो

खान पनि केके दिन्छन्

रोज्न नपाइने

बाँचलाई खानै पच्यो

स्वादै नपाए नि (पृ. ३०)

प्रस्तुत काव्यमा हिमाली क्षेत्रबाट ल्याइएका करिपय पशुपक्षीहरू हावापानी नमिलेका कारण मृत्युवरण गर्न बाध्य छन् ।

त्यस्ता पशुपक्षीहरू पनि पिँजडामा थुनिएर बस्नुपर्दा आफ्नो गाउँ ठाउँ र परिवार सम्फेर बसिरहेका हुन्छन् भन्ने मानवतावादी भाव प्रस्तुत गरिएको छ :

बाँचिराछु जेनतेन

रमिता बनेर

कल्ले उद्धार गर्ला मेरो

यो गति देखेर?
 यहाँबाट जान पाए
 बेग मारी उद्धृथै
 स्वर्ग जस्तो आनन्दको
 आफ्नै गाउँ पुग्यै (पृ. ३२)

आजको युगमा मानिस आफ्नो स्वार्थका लागिमात्र काम गर्दछ । ऊ अरूलाई यातना दिएर आफू मनोरञ्जन गर्दछ । आफ्नो हक र अधिकारका लागि मरिमेट्ने मानिसअरूको स्वतन्त्रताका लागि विचार गर्दैन भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ । मानिसको प्रवृत्तिसँगै अन्य जीवजन्तुहरूको अस्तित्व पनि सङ्गटापन्न रहेको छ । आजको मानिस अति दानवीय र कठोर हुँदै गएको छ । ऊ ध्वंसात्मक प्रवृत्तितर्फ उन्मुख रहेको छ भन्ने भाव यस काव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । जङ्गलमा बस्ने अनेक जीवजनावर पशुपक्षीलाई ल्याएर आजको मानिसले पैसा कमाउने बाटो बनाएको छ । त्यसैले आज मानिस दानव जस्तो बन्न पुगेको छ र अन्य वन्यजन्तुरुको अस्तित्व भेटिदै गएको छ भन्ने भाव यस काव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यति भए पनि मानिसले वा अन्य प्राणीले स्वतन्त्र भएर जिउनुपर्छ भन्ने विचार लाई समाप्त हुन नदिन आगमी पुस्ता लाग्नुपर्छ भन्ने सन्देश यस काव्यमार्फत प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत काव्यमा बालबालिकामा दया, मायाको भाव अधिक हुन्छ । उनीहरू पशुपक्षीलाई पनि अधिक माया गर्दछन् । उनीहरू हरेक कुरालाई जिज्ञासाको भावले हेष्ठन् । उनीहरूका कुनै कुरा गर्नुभन्दा अगाडि यस कुराप्रति अत्यन्तै जिज्ञासु हुन्छन् । यो जिज्ञासाको भावले उनीहरूको बुद्धि र विवेक पनि बढाइरहेको हुन्छ । भन्ने भाव यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत काव्यमा ओजुले आफ्नी आमासँग चिडियाखाना जानेबेलामा अनेक जिज्ञासाको भाव राखेकी छन् ।

डाँफे चरा चित्रलाई
 देखिन् किताबमा
 छाप पच्यो उनको त्यो
 कलिलो मनमा
 आमा मलाई डाँफे चरा
 हेर्न मन लाग्छ
 काहाँ बस्छ होला गई
 भेट्न मन लाग्छ (पृ. १)

प्रस्तुत काव्यमा ओजुको डाँफे चरा हेर्न जिज्ञासामार्फत बालबालिकाभित्र रहने अनेक किसिमका जिज्ञासाको प्रतिविम्ब प्रस्तुत गरिएको छ । जिज्ञासा बालसुलभ गुण हो । उनीहरूको जिज्ञासा शान्त पार्नु अभिभावकको कर्तव्य हो भन्ने भाव प्रस्तुत काव्यमा व्यक्त गरिएको छ । बालबालिकाका चेतना र भावना आफ्नै हुन्छन् । त्यसैले उनीहरूको भावना र चेतनालाई आफ्ना अभिभावकले पूरा गरिदिनुपर्दछ । बालबालिका आफूलाई जस्तै अरूलाई भोक प्यास तथा निद्रा र थकाइ लाग्दछ भन्ने ठान्दछन् । यसक्रममा ओजु भन्दछिन् :

कठैबरा तिमीलाई
 गर्मी भएछ नि
 बोटलको चिसो पानी

लिएर आउँछु नि
 आइसक्रिम पनि मैले
 किनेर ल्याउँछु है
 एकछिन पर्खिवस
 गएर आउँछु है (पृ. २९)

साथै प्रस्तुत काव्यमा पराइको भूमिभन्दा आफ्नै भूमि प्यारो हुन्छ । जन्मएको धरतिमा बस्न पाउँदा आनन्दको महसुस हुन्छ । आफ्नो भूमि बस्नु भनेकै वास्तविक स्वतन्त्रता प्राप्त गर्नु हो भन्ने भाव पनि प्रस्तुत गरिएको छ । मानिस जस्तै अरू प्राणीलाई पनि स्वतन्त्रताको आवश्यकता हुन्छ । स्वतन्त्रता भनेको कुरा मानिस बाहेकका प्राणीले पनि जन्मजात रूपमै प्राप्त गरेका हुन्छन् भन्ने सन्दर्भमा यस काव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

शीर्षक

प्रस्तुत काव्यको शीर्षक 'ओजु र डाँफे' राखिएको छ । यो शीर्षक पात्रविधानका आधारमा राखिएको हो । ओजुको चरित्र र डाँफेको स्वतन्त्रतासम्बन्धी विषयलाई समेटेर शीर्षक राखिएको छ । ओजुले डाँफेलाई पिंजडाबाट छुटाएको मूल विषयसँग पनि यो काव्यको शीर्षक सम्बन्धित रहेको छ । यस काव्यको शीर्षकमा आएका ओजु मानवीय चरित्र र डाँफे मानवेतर चरिका रूपमा आएको छ । प्रस्तुत काव्य सुरुदेखि भन्नै अन्तसम्म ओजुको बाल स्वभावसँग सम्बन्धित रहेको छ भन्ने अन्तिमका चौथ पृष्ठ डाँफे र ओजुका चरित्रसँग सम्बन्धित रहेकाले पनि शीर्षक सार्थक छ ।

प्रस्तुत काव्यको मूल उद्देश्य पनि डाँफे चराले पनि स्वतन्त्रता पाउनुपर्छ भन्ने रहेको छ । त्यस उद्देश्यको पूर्णता ओजुले दिएको कारणले पनि शीर्षक सार्थक छ । बालबालिकालाई उपयुक्त हुने 'ओजु र डाँफे' शीर्षक सुहाउँदो रहेको छ । यसरी हेर्दा काव्यको शीर्षक सार्थक रहेको छ ।

निष्कर्ष

ओजु र डाँफे काव्य गङ्गा पौडेलको बालमनोविज्ञानमा अधारित काव्य हो । यस बालकाव्यमा मानवीय चरित्र ओजु र मानवेतर पक्षी चरित्र डाँफेलाई उत्ति नै महत्त्व दिएको छ । यहाँ ओजु, ओजुकी आमा, डाँफे जस्ता पात्रहरू प्रत्यक्ष रहेका छन् सहरमा हुने गरेका बस चढ्ने, चिडियाखाना जाने, आइसक्रिम खाने जस्ता परिवेशको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ मुख्य गरी काठमाडौंको चिडियाखानाको परिवेशलाई मुख्य मानिएको छ । यस बालकाव्यमा कथानक, पात्र चरित्र, आयामगत संरचनाविच तालमेल रहेको छ । मन्दगतिमा गाउन मिल्ने लयात्मक ढाँचाले कवितालाई प्रभावकारी बनाएको छ । यहाँ अन्यानुप्रासयुक्त गीतिलयात्मक भाषाको प्रयोगले काव्य सफल र आस्वाध्य बनेको छ । यहाँ सुको मल, सुकुमार र मधुर भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यो शीर्षक पात्रविधानका आधारमा राखिएको हो । ओजुको चरित्र र डाँफेको स्वतन्त्रतासम्बन्धी विषयलाई समेटेर शीर्षक राखिएको छ । यस काव्यमा मानिसले आफ्नो मनोरञ्जनका लागि पशुपक्षीहरूलाई चिडिया घरमा थुनेर राख्ने त्यसले वन्य जन्तुको स्वतन्त्र भई बाँच्ने अधिकार पनि हनन भएको छ भन्ने विषयलाई प्रमुख रूपमा उठाइएको छ । त्यस्तै नेपालको काठमाडौं सहरको परिवेशमा रचिएको यस काव्यले सहरिया समाजमा निर्दयता पनि बढ्दै गएको सन्दर्भ यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । बालसुलभ भाषा र गीति लयको प्रयगमा रचिएको यस काव्यमा मानवीय र मानवेतर पात्रको प्रयोग गरी मानव र पशुपक्षीहरूबिच द्वन्द्व बढ्दै गएको छ भन्ने कथ्य पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी समष्टिमा हेर्दा प्रस्तुत काव्यको रचनाविधान सफल रहेको छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०६०), नेपाली कविता भाग-४ (चौ.सं.), साभा प्रकाशन।

पाण्डेय, यशोदा (२०७०), गङ्गा पौडेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व (स्नातकोत्तर तह), नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर।

पोखरेल, भानुभक्त (२०४०), सिद्धान्त र साहित्य, कूलचन्द्र शर्मा।

पौडेल, गङ्गा (२०६८), ओजु र डाँफे (ते.सं.), नागार्जुन साहित्यिक प्रतिष्ठान।

रिसाल, राममणि (२०५८), नेपाली काव्य र कवि (पाँ.सं.), साभा प्रकाशन।

लुइँटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६०), कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास, नेपाल राजकीय प्रजाप्रतिष्ठान।

कौटिल्यको राज्यसम्बन्धी सप्ताङ्ग सिद्धान्त

भूपबहादुर बुढाथोकी

विभाग: मानविकी तथा समाजशास्त्र विभाग

Email: bhupbahadurbudhathoki@gmail.com

लेखसार : प्रसिद्ध पूर्वीय राजनीतिक चिन्तक कौटिल्यले प्रतिपादन गरेको सप्ताङ्ग सिद्धान्त के हो भन्ने अनुसन्धान समस्यामा आधारित भएर यो लेख तयार पारिएको छ । यसका लागि पुस्तकालय र इन्टरनेटबाट सूचना सङ्कलन गरी गुणात्मक रूपमा विषयवस्तुको वर्णन गरिएको छ । हाल अफगानिस्तानको टाक्सिलामा जन्मिएका कौटिल्यले राजनीति, कूटनीति, प्रशासनलगायत विभिन्न पक्षबारे व्यावहारिक र यथार्थपरक विचार प्रस्तुत गरेका छन् । अत्यन्त बौद्धिक व्यक्तित्वको रूपमा रहेका उनले अन्याय र अत्याचारी शासकको विरोध गर्दै जनउत्तरदायी राजा र राज्यको पक्षमा खुलेर समर्थन गरेका छन् । उनले प्रतिपादन गरेका विभिन्न सिद्धान्तहरूमध्ये राज्यको प्रकृति वा अङ्गसम्बन्धी सप्ताङ्ग सिद्धान्तले सबल राज्यका लागि अत्यावश्यक पर्ने विभिन्न पक्षहरूलाई समेटेको छ । यसमा राजादेखि सर्वसाधारण नागरिकले गर्नुपर्ने कार्य र पालना गर्नुपर्ने कर्तव्यहरूविस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको छ । आधुनिक राजनीतिशास्त्रमा राज्यका तत्वहरू भनी निर्धारण गरिएका जनसङ्ख्या, भूमि, सरकार र सम्प्रभुताभित्र सारगत रूपमा सप्ताङ्ग सिद्धान्त भित्रकै तत्वहरू समावेश भएका हुनाले सर्वसाधारणदेखि राज्यसञ्चालकसम्मका लागि आज पनि सप्ताङ्ग सिद्धान्तसम्बन्धी ज्ञानको सान्दर्भिकता रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रमुख शब्दावली : कूटनीति, कौशलता, अमात्य, अपस्तार, परिहरण, द्वैधीभाव

विषय परिचय

प्राचीन राजनीतिक चिन्तकहरूमा कौटिल्यको नाम र योगदान ज्यादै उच्च रहेको छ । अर्थराजनीतिसम्बन्धी गहिरो ज्ञान भएका उनलाई पश्चिमा राजनीतिक विचारक मेकियाबेलीसँग तुलना गरिएको पाइन्छ । उनी कूटनीति र शासनकलाका महान् प्रवर्तक मानिन्छन् । चाणक्य र विष्णुगुप्तको नामले समेत चिनिने कौटिल्यले व्यावहारिक राजनीतिसम्बन्धी स्पष्ट विचार र दर्शन दिएकाछन् । राज्य, राजनीति र सरकारबारे विभिन्न सिद्धान्तहरूलाई एकत्रित गरी शासनकलासम्बन्धी छ्वैट विज्ञानको रूप दिने काम गरेका छन् । कौटिल्यद्वारा रचित ग्रन्थ अर्थशास्त्रले प्राचीन राजनीतिशास्त्रको स्थापना र विकासमा अमूल्य योगदान पुऱ्याएको छ । कौटिल्यको जीवनीसम्बन्धी प्रामाणिक सामग्रीको अभाव रहेको छ । तथापि कृटिल वंशमा जन्मिएकाले कौटिल्य र बुवाको नाम चाणक भएकाले चाणक्य रहेको उल्लेख पाइन्छ । बौद्ध ग्रन्थअनुसार कौटिल्यको जन्म हाल अफगानिस्तानको टाक्सिलास्थित तक्षशिलामा भएको मानिन्छ । आफ्नो कूटनीतिक कौशलताको प्रयोग गरी नन्दवंशको अन्त्य गरी चन्द्रगुप्तलाई मगधको राजा बनाएका थिए । चन्द्रगुप्तपछि विभिन्नसार मगधको राजा बने र उनैको शासनकालमा कौटिल्यको मृत्यु भयो (शिवाकोटी, २०५९, पृ. २४६ - २४७) ।

इ.पू. तेसो शताब्दीको तत्कालीन परिस्थितिमा कौटिल्यद्वारा लेखिएको प्रख्यात ग्रन्थ अर्थशास्त्रले पूर्वीय राजनीति शास्त्रको प्रतिपादनमा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको छ । पद्यात्मक शैलीमा लेखिएको अर्थशास्त्रमा १५ अध्याय रहेका छन् ।

पहिलो अध्यायमा राजाको जीवन र व्यवहारको, दोस्रोमा राज्यका विभिन्न प्रशासकीय प्रमुखको, तेस्रोमा

न्यायिक व्यवस्थाको, चौथोमा दण्डविधान, पाँचौमा राजकर्मचारीहरूको अधिकार र कर्तव्य, छैठोमा शत्रुराज्यलाई विजय गर्ने उपाय, सातौमा शत्रुलाई प्रतिकार गर्ने षडगुण, आठौमा राज्यका विपत्तिका कारण र हटाउने उपाय, नवौमा राज्य विजयको अभियानमा जानुभन्दा अगाडि विचार गर्नुपर्ने विषय, दसौमा विजयका लागि युद्धसम्बन्धी नियम, एघारौमा सङ्घ राज्यमा फुट पार्ने उपाय, बाह्रौमा निर्बल राजाबाट शक्तिशाली राजाको प्रतिकारको उपाय, तेह्रौमा शत्रु दुर्गमा विजय प्राप्त गर्ने उपाय, चौदौमा जादुटुनाको प्रयोग र पन्द्रौं अध्ययमा अर्थशास्त्रको सामान्य धारणा बताइएको छ ।

जसरी प्राचीन पूर्वीय चिन्तकहरू मनु, भीष्म, शुक आदिले राज्यको बनावटलाई सात अड्ग भएको जीवित जागृत शरीरको रूपमा वर्णन गरेका छन् त्यसरी नै कौटिल्यले पनि राज्यका सातवटा प्रकृति वा अड्गको व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् । जसलाई कौटिल्यको राज्यको प्रकृति वा स्वरूपसम्बन्धी सप्ताङ्ग सिद्धान्त भनिन्छ (शिवाकोटी, २०५९, पृ. २४७) ।

अध्ययनको उद्देश्य

पूर्वीय राजनीतिक चिन्तक कौटिल्यको राज्यको प्रकृति वा बनावटसम्बन्धी सप्ताङ्ग सिद्धान्तअन्तर्गत के कस्ता विषय पर्दछन् र ती विषयहरूको मुख्य भूमिका के रहन्छ भन्ने मूल समस्यामा आधारित भएर अध्ययन गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययनविधि

पुस्तकालयसँग सम्बद्ध विभिन्न पुस्तकहरू, इन्टरनेटमा विद्युतीय स्वरूपमा उपलब्ध विभिन्न लिखित, श्रव्य र श्रव्यदृश्य सामग्रीबाट आवश्यक सूचना र तथ्याङ्गहरू सङ्कलन गरिएको छ । गुणात्मक ढाँचाको अध्ययन भएकाले सङ्कलित तथ्यपरक सामग्री तथा सूचनाहरूलाई आवश्यकताअनुसार वर्णन र विश्लेषण गरिएको छ । यसमा पूर्वीय चिन्तक कौटिल्यको जीवनी, राज्यको बनावटसम्बन्धी सप्ताङ्ग सिद्धान्तभित्र विभिन्न भाग वा क्षेत्रहरूको व्याख्या र त्यसको सान्दर्भिकतासम्बन्धी विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार

यस लेखमा विषयवस्तुको विश्लेषण गर्न सैद्धान्तिक आधारको रूपमा आड्गिक सिद्धान्तलाई लिइएको छ । सन् १९९१ मा जन्मिएका अस्ट्रियन जीवशास्त्री कार्ल लुड्विक भोन बर्टलनफिले प्रतिपादन गरेको यस सिद्धान्तलाई सामान्य प्रणाली सिद्धान्त भन्ने गरिन्छ https://en.wikipedia.org/wiki/Ludwig_von_Bertalanffy. एउटा जीव जीवित रहन उसका सबै आन्तरिक तथा बाह्य अड्गहरूले काम गर्नुपर्दछ । साथै शरिरका सम्पूर्ण अड्गहरूबीच कार्यगत एकता वा सहकार्य अनिवार्य रूपमा हुनुपर्दछ । ठिक त्यसैगरी एउटा राज्य प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन हुन त्यसका अड्गहरू वा तत्त्वहरूले सहकार्यात्मक रूपमा काम गर्नुपर्दछ । राजनीति, प्रशासन, कूटनिति, न्याय आदि क्षेत्रलाई प्रभावकारी बनाउन राज्यका सबै अड्गहरूबीच कार्यगत एकता वा सहकार्य हुन आवश्यक छ । राज्यका विभिन्न अड्गहरू वा निकायहरूले आफ्नो क्षेत्रमा विशिष्ट रूपमा काम गर्नुका साथै एक आपसमा सहकार्यात्मक, सहयोगात्मक तथा समन्वयात्मक व्यवहार भएमा नै लक्ष्य प्राप्त गर्न सफल हुन्छ । कार्ल लुड्विक भोन बर्टलनफिले प्रतिपादन गरेको आड्गिक सिद्धान्तअनुसार कौटिल्यद्वारा प्रतिपादित राज्यका अङ्गहरू, अङ्गहरूका विचको सहकार्य र सहकार्यको आवश्यकतासम्बन्धी वस्तुगत अध्ययन तथा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । साथै यस सिद्धान्तलाई अन्तरविषयक अध्ययन विधिका रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

प्रणाली सिद्धान्तलाई आधार बनाएर राजनीतिशास्त्री डेविड इस्टनले आगत-निर्गत विश्लेषण र आलमण्ड र

पवेलले संरचनात्मक-कार्यतमक नमुनाको प्रतिपादन गरी राजनीतिको तुलनात्मक व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् (पोखेल, २०७६, पृ. ३९)।

विषय क्षेत्र र सीमाइकन

कौटिल्यलाई प्राचीन राजनीतिक पूर्वीय चिन्तकको रूपमा चिन्ने गरिन्छ। विष्णु गुप्त र चाणक्यको नामले समेत परिचित उनले सबल राज्यका लागि प्रतिपादित सप्ताङ्ग सिद्धान्तमा राज्यका तत्त्वहरू, ती तत्त्वहरूले गर्ने कार्य, कूटनीति, प्रशासन, न्याय आदिवारे विस्तृत व्याख्या गरेका छन्। जसले सैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक राजनीतिको अध्ययन गर्ने राजनीतिशास्त्रको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ। यस लेखलाई कौटिल्यको परिचय, उनले प्रतिपादन गरेको राज्यसम्बन्धी सप्ताङ्ग सिद्धान्त र राजनीतिक क्षेत्रमा उनको योगदानमा सीमित गरिको छ।

कौटिल्यको परिचय

कौटिल्य प्राचीन पूर्वीय राजनीतिक विचारक हुन्। उनले प्रस्तुत गरेका राज्य, राज्यका तत्त्वहरू, शासनकला र कूटनीति सम्बन्धी विचार आज पनि महत्त्वपूर्ण र सान्दर्भिक रहेका छन्। विशेष गरी शासनकलासम्बन्धी उनको व्यवहारिक विचारले गर्दा उनलाई पश्चिमा प्रसिद्ध राजनीतिक विचारक मेकियावेलीसँग तुलना गरिन्छ। कौटिल्यले अर्थशास्त्रको माध्यमद्वारा व्यक्त गरेका राजनीतिक, प्रशासनिक, कूटनीतिक तथा आर्थिक विचारहरू आजको दिनसम्म पठनीय रहेका छन्।

कौटिल्यको जीवनी सम्बन्धमा प्रामाणिक सामग्रीको अभाव रहेको छ। उनलाई आचार्य विष्णु गुप्त र चाणक्यको नामले पनि सम्बोधन गरिन्छ। कुटिल वंशमा जन्मिएकाले उनलाई कौटिल्य भनिएको हो भने उनको गोत्र चनक भएका कारण उनलाई विष्णु गुप्त चाणक्य भनिएको हो (शरण, १९८९, पृ. १६९)। कौटिल्य मौर्य साम्राज्यका प्रथम राजा चन्द्र गुप्तका विश्वासपत्र थिए। उनले संस्कृत भाषामा लेखेको अर्थशास्त्रलाई अर्थको विज्ञानभन्दा पनि अर्थराजनीति विज्ञानको रूपमा लिने गरिन्छ (तान्मयी, सन् २०२१)। जसले राजनीतिलगायत कूटनीति, प्रशासन, सुरक्षा, न्यायजस्ता पक्षहरूलाई समेटेको छ। कौटिल्यले जुन परिस्थितिमा अर्थशास्त्र लेखे, यसमा राजनीति र राज्यकला सम्बन्धी विषयवस्तु प्रमुख रूपमा रहेका छन्। अर्थशास्त्र ग्रन्थको अन्त्यमा रचयिताले आफ्नो नाम विष्णु गुप्त बताएका छन् भने ग्रन्थको सुरुमा पनि कौटिल्यन शब्द उल्लेख छ। यी तत्त्यबाट के कुरा प्रष्ट हुन्छ भने कौटिल्य र विष्णु गुप्त एउटै व्यक्तिका नामहरू हुन् (भण्डारी, २०६८, पृ. २३०)। कुटिल वंशमा जन्मिएकाले उनको नाम कौटिल्य भएको र उनका पिताको नाम चानक भएकाले उनलाई चाणक्य भनिएको केहीले बताएका छन्। ‘मुद्रा राक्षस’ का रचनाकार विशाखदत्तले कौटिल्यका पिताको नाम शिवगुप्त भनेका छन्। बौद्ध ग्रन्थअनुसार कौटिल्यको जन्म हाल अफगानिस्तानको टाक्सिलामा अवस्थित तक्षशिलामा भएको थियो। उनी नालन्दा विश्वविद्यालयका विद्यार्थी थिए र पछि आचार्य भए (शिवाकोटी, २०५९, पृ. २४६)।

कामन्दकले नितिशास्त्रको भूमिकामा पर्वतभै अविचल नन्दवंशलाई उखाडेर चन्द्रवंशलाई स्वामित्व दिने र अर्थशास्त्ररूपी समुद्रको मन्थन गरेर नीतिशास्त्ररूपी अमृत निकाले उल्लेख गरेका छन्। दण्डीले आफ्नो दसकुमार चरित ग्रन्थमा अर्थशास्त्रका केही श्लोकहरू उल्लेख गर्दै यसमा छ हजार श्लोकहरू रहेको बताएका छन् र यसका र चयिता विष्णु गुप्तनै रहेको उल्लेख गरेका छन् (पोखेल, २०७६, पृ. २२५)।

विद्वत् सभामा कौटिल्यलाई मगधका राजा महापद्मानन्दले अपमान गरेपछि उनले कुद्ध भई नन्दवंशको अन्त्य नगरी कपाल नबाँधे प्रतिज्ञा गरेका थिए। यसैविच राजाबाट पीडित सेनापति पुत्र चन्द्रगुप्त मौर्यसँग उनको भेट भयो र आफ्नो कुटिल कूटनीतिबाट कौटिल्यले नन्दवंशको अन्त्य गरी चन्द्रगुप्तलाई मगधको राजा बनाए र आफू

उनको महामन्त्री बने । चन्द्रगुप्तपश्चात् विभिन्नसारलाई राजा बनाएर कौटिल्य संरक्षक बने र विभिन्नसारकै शासन कालमा कौटिल्यको मृत्यु भयो (शिवाकोटी, २०५९, पृ. २४६) । उनको जीवनको लक्ष्य भनेकै जनउत्तरदायी बलियो सरकारको स्थापना थियो ।

राज्यसम्बन्धी सप्ताङ्ग सिद्धान्त

प्राचीन भारतीय राज्यशास्त्रमा मनु, भीष्म, शुक्र आदिले राज्यको कल्पना सात अङ्ग भएको जीवित जागृत शरीरको रूपमा वर्णन गरेका छन् । शुक्रनीतिमा यी सात अङ्गहरूलाई मानव शरीरसँग तुलना गर्दै राज्यमा राजालाई शिर, मन्त्रीलाई आँखा, सुहतलाई कान, कोषलाई मुख, मनलाई बल, हातलाई दुर्ग र खुट्टालाई राष्ट्रको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । कौटिल्यले जब राज्यको उत्पत्ति भएको थिएन त्यस बेला सर्वत्र अशान्ति र मत्स्यन्यायको अवस्था थियो, हिसक प्रवृत्तिको अखण्ड साम्राज्य थियो भन्ने वर्णन गरी यही मनोमानीपूर्ण र यातनामय जीवनबाट मुक्तिपाउन मानिसले विश्ववानका छोरा मनुलाई आफ्नो राजा बनाएको बताएका छन् । उत्पन्न भएको अन्नको एक छैटौं भाग, व्यापारको एक दसौं भाग र सुनको केही भाग दिएर राजाको नियुक्त गरे । राजाले जनताको धनजनको रक्षा गरेको बदलामा राजाको आज्ञापालन गर्ने प्रतिज्ञा गरेका थिए भनी राज्यको उत्पत्तिसम्बन्धी सम्भकौतावादी सिद्धान्तको उल्लेख गरेका छन् । राज्यको प्रकृतिसम्बन्धी कौटिल्यद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्तमा सातवटा अङ्गहरू वा अवयवहरू भएकाले यसलाई सप्ताङ्ग सिद्धान्त भनिन्छ (शिवाकोटी, २०५९, पृ. २४७ - २४८) । जसमा निम्नलिखित अङ्ग वा प्रकृतिहरू रहेका छन् :

स्वामी वा राजा

राजा राज्यका प्रमुख अङ्ग हुन् । उनको महत्त्वपूर्ण स्थान र आदेश दिने व्यक्ति भएकोले उनलाई स्वामी भनिएको हो । राजनीतिक विचारको केन्द्र भनेकै राजा हुन् । उनी राज्यभित्र गरिने सबै प्रकारका कार्यका आधार हुन् । राजाको योग्यतामा नै राज्यको समृद्धि र पतन निर्भर गर्दछ । कौटिल्यका अनुसार राजा गुणवान् हुनुपर्छ । राजा सम्पन्न भएमा उनको समृद्धिले प्रजा पनि सम्पन्न हुन्छन् । राजा उच्चमी तथा उत्थानशील वा प्रमादी भएमा प्रजामा पनि त्यस्तै गुण आउँछन् । राजाको सफलता राजाको योग्यतामा आधारित हुने भएकोले राजामा केही विशेष गुणहरू हुन आवश्यक छ । राजा उच्चकुलको दैवीबुद्धि तथा शक्ति भएको, बुद्धापाकाको कुरा सुन्ने, धर्ममा आस्था राख्ने, सत्य बोल्ने, परम्पराको सम्मान गर्ने, कृतज्ञ, उच्च लक्ष्य भएको, उत्साही, सामन्त राजाहरूलाई वश गर्न सक्ने, ठुलो परिषद् भएको र नियमलाई पालना गर्ने हुनुपर्दछ । साथै स्मरणशक्ति, बुद्धि र बल भएको, आत्मनियन्त्रण गर्ने, सबै काममा निपुण, दोषरहित, दूरदर्शी, काम, क्रोध, लोभ, मोह र चञ्चलतामुक्त हुनुपर्दछ । यीमध्ये केही गुणहरू स्वभाविक रूपमा र केही अभ्यासद्वारा प्राप्त गर्न सकिने हुन्छन् । त्यसैगरी राजाले आफ्नो बुद्धि र ज्ञान विकास गर्न विद्वान् र बुद्धापाकाहरूको सत्सङ्गत गर्नुपर्दछ (भण्डारी, २०६८, पृ. २३२) । किनकी यस्ता नागरिकहरूबाट वास्तविक र अनुभवसिद्ध ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

राजा राज्यको सम्प्रभु हुने भएकोले उसका विशेषाधिकार हुन्छन् । उ अदम्य, करबाट मुक्त, उत्तराधिकारविहीन धनसम्पत्तिको स्वामी हुन्छ । उसलाई न्यायालयमा साक्षी बनाउन मिल्दैन । शक्तिशाली भए पनि उसको शक्ति भने असीमित हुँदैन । उसले समाजका महत्त्वपूर्ण संस्थाहरूमाथि हस्तक्षेप गर्नुहुँदैन । प्रजालाई स्वर्धम, नैतिकता र वर्णाश्रम व्यवस्थाअनुसार चलाउनु उसको कर्तव्य हो । उनले दैनिक कार्यका नियमहरू कठोरतापूर्वक पालन गर्नुपर्दछ, साथै राजाको रक्षाको लागि कौटिल्यले अङ्गरक्षकको चयन, भोजन, शृङ्खार, नाटक, नौकाविहार, सिकार, घोडसवारी इत्यादि अवसरमा विशेष सावधानी अपनाउनुपर्ने सुभाव दिएका छन् (शरण, सन् १९७९, पृ. ११४ - ११५) ।

यस्ता अवस्थाहरूमा शत्रुले हमला गर्ने सम्भावना रहन्छ । इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्ने राजाले परस्ती, अर्काको धन र हिंसाको प्रवृत्तिलाई सर्वथा त्यागनुपर्दछ । अनुचित समयमा सुन्न, उदण्डपना, ढाँच्छलको बोली, विनम्रताविनाको व्यवहार जस्ता आचरणहरू र यस्ता आचरण भएका व्यक्तिको सङ्गतलाई छोड्नै पर्दछ । आफूभित्र रहेको अधर्मको आचरण र अनर्थकारी व्यवहारलाई पनि परित्याग गर्नुपर्दछ (लुइटेल, २०६८, पृ. ८) । यसो गर्न सकेमा नै राजाप्रति जनताको आस्था र भरोसा वृद्धि हुन्छ ।

राजाले आर्थिक क्षेत्रको रेखदेख गर्नुपर्दछ । कृषिको विकासका लागि किसानलाई सहयोग गर्नुपर्दछ । स्वास्थ्य रक्षा र रोग निदानका लागि उनीहरूलाई आर्थिक सहयोग गर्नुपर्दछ । सुन-चाँदीको व्यापार निर्धारण र काठ विक्रीका लागि बजारको व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ । नौका, जलयानको निर्माण, मदिराको उत्पादन र व्यवस्थित विक्रीको उचित व्यवस्था गर्नुपर्दछ । राजाले मन्त्री, सेनापति र प्रमुख कर्मचारीको नियुक्ति गरी उनीहरूको कामको निरीक्षण, नियन्त्रण गर्नुका साथै असल काम गर्नेलाई पुरस्कार र खराब काम गर्नेलाई दण्डको व्यवस्था, शिक्षाको प्रबन्ध, अनाथ, बृद्ध, असहाय, गर्भवती महिला र बालकहरूको रक्षा एवम् भरणपोषण गर्नुपर्दछ । राज्यको आन्तरिक तथा वाह्य सुरक्षा, विलासिताको रोकथाम, मुद्रा र बजारको व्यवस्थापन, प्रभावकारी गुप्तचर, सेनाको प्रबन्ध र राज्य विस्तारको कामलाई निरन्तरता दिनुपर्दछ । प्रजाको हितका लागि सदा समर्पित रहनु नै राजाको एक मात्र कर्तव्य रहेको कौटिल्यले बताएका छन् (भण्डारी, २०६८, पृ. २३३) । समग्रमा यस्ता उल्लेखित पक्षहरूमा विचार पुऱ्याइ तिनको प्रवर्द्धन गर्न सकेमा राज्यसत्ता बलियो, परोपकारी र लोकप्रिय हुनसक्छ ।

अमात्य वा मन्त्रिपरिषद्

कौटिल्यको सप्ताङ्ग सिद्धान्तअनुसार राजापछिको महत्त्वपूर्ण अङ्ग भनेको अमात्य वा मन्त्रिपरिषद् हो । राजा र अमात्य भनेको रथरूपी राज्यका दुई पाइङ्गा हुन् । जनु व्यक्तिले राजालाई प्राणघातक आपदमा रक्षा गर्दछन्, त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई अमात्यमा नियुक्ति गर्नुपर्दछ । त्यस्ता व्यक्तिभित्रको मायामोहको जाँच राजाले पहिले नै गरिसकेको हुनुपर्दछ । योग्य मन्त्रीहरूबाट राजाले उचित परामर्श लिनुपर्दछ । मन्त्रीसँगको सदूचित विवरणाबाट कार्य प्रारम्भ गर्नुपर्दछ र यस्तो मन्त्रणा वा परामर्श गोप्य राख्नुपर्दछ । अन्यथा राजा र मन्त्रिपरिषद् दुवैका लागि घातक हुन्छ । यसका लागि मन्त्रणाको स्थान एकान्त वा सुरक्षित हुनुपर्दछ । गुप्तचरका लागि मन्त्रणा लामो हुनुहुँदैन । राजाले पहिले अलग अलग मन्त्रणा गरिसकेपछि सामूहिक रूपमा गर्नुपर्दछ । मन्त्राधिकारीहरूलाई मद, असावधानी, सुत्दा बढ्बढाउने, कामतृप्ति जस्ता दुर्गुणबाट बचाउनुपर्दछ । मन्त्रणाबाट निर्णय भइसकेपछि । कार्यरूप दिन विलम्ब गर्नुहुँदैन । राजाले मन्त्रिपरिषद्को बहुमतको सल्लाहबमोजिम काम गर्नुपर्दछ । मन्त्रणाबाट कार्यसिद्धि हुन नसक्ने लागेमा आफ्नो इच्छाअनुसार काम गर्नुपर्दछ । तर दुराचारी, भोगविलासमा लिप्त, अयोग्य वा अति धार्मिकताका कारण राज्यको हितमा चिन्ता नगर्ने राजामाथि मन्त्रिपरिषद्को नियन्त्रणका साथै राजाविरुद्ध विद्रोह गर्ने व्यवस्था कौटिल्यले गरेका छन् (शिवाकोटी, २०५९, पृ. २५१) । यसबाट के बुझिन्छ भने कुनै पनि गहन निर्णय गर्दा निश्चित प्रक्रिया अपनाउनुपर्दछ । साथै गलत शासकको विरोध गर्नु जनताको नैसर्गिक अधिकार भएको कौटिल्यले स्वीकारेका छन् ।

मन्त्रिपरिषद्मा सदस्यको सङ्ग्या समय, परिस्थिति तथा आवश्यकताले निर्धारण गर्दछ । मन्त्रिपरिषद्को गठनगर्दा मन्त्रीहरूको योग्यतामा ध्यान दिनुपर्दछ । क्षमतावान्, निष्कलाइक, व्यक्तिगत जीवन, उचित निर्णय, कर्तव्यको भावना, लोकप्रियता जस्ता आवश्यक योग्यताहरू हुनुपर्दछ । मन्त्री नियुक्त गर्दा हतारमा नगरी गुप्तचरहरू बाट प्रलोभनलगायत सबै पक्षको परीक्षण गर्नुपर्दछ । मन्त्रीलाई उनीहरूको परिवारको उचित भरणपोषण हुनेगरी तलबको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । तलब कम हुँदा अधिकारी रिसाएर राजालाई क्षति हुन्छ । कौटिल्यले मन्त्रीहरूलाई

योग्यताको आधारमा उत्तम, मध्यम र छुद्र तीन वर्गमा विभाजन गरेका छन् (भण्डारी, २०६८, पृ. २५१)। कौटिल्यले मन्त्रीहरूको योग्यता, पारिश्रमिक र मूल्याङ्कनसम्बन्धी गरेको यो व्यवस्था वर्तमान समयमा पनि सान्दर्भिक रहेको छ।

जनपद

कौटिल्यले राज्यको तेस्रो अङ्गको रूपमा जनपदलाई लिएका छन्। जनपदअन्तर्गत 'जन' भन्नाले 'जनता' र 'पद' भन्नाले 'भूमि' लाई बुझाउँछ। उनले जनता र भूमिलाई फरक फरक रूपमा वर्णन गरेका छन्। राजधानी (पुर) र किल्ला (दुर्ग) वाहेक सबै इलाका जनपद हो। तथापि जनपदलाई राष्ट्र वा देशको समान अर्थमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ। वास्तवमा जनपदले राज्यको सम्पूर्ण भू-भाग भने जनाउदैन। यसले मानिसहरूको वस्ती बसेको भू-भागलाई मात्र औल्याउँछ। गाउँहरू जनपदका एकाइ हुन्। कौटिल्यका अनुसार नगर, उपनगर, ठूलो गाउँ र सामान्य गाउँहरू भएको देशको मुख्य भागलाई जनपद भनिन्छ। राज्य जनपदहरू मिलेर बनेको हुन्छ र केन्द्रमा केन्द्रीय सभा हुन्छ। जनपदका जनता सरल हृदयका, निष्ठावान्, स्वाभिमानी र सम्पन्न हुनुपर्दछ। साथै कर तिर्ने र आदेश पालन गर्ने हुनुपर्दछ। जनपद नदी, तलाउ, वन, खानी, जलीय र स्थलीय मार्ग भएको, उञ्जाउ माटो, विभिन्न प्रकारका चराचुरुङ्गी, दुर्ग तथा पर्वत भएको हुनुपर्दछ। आर्थिक रूपले आत्मनिर्भर र शत्रु पराजय गर्न सक्ने हुनुपर्दछ भन्ने कौटिल्यको विचार छ (भण्डारी, २०६८, पृ. २३४)। यसरी भूमि र जनता अर्थात् जनपद उपयुक्त भएमा नै कुनै पनि देश आत्मनिर्भर, बलियो र कल्याणकारी बन्न सक्छ।

दुर्ग

कौटिल्यले राज्यको अर्को महत्त्वपूर्ण अङ्गको रूपमा दुर्ग वा किल्लालाई लिएका छन्। दुर्ग राज्यको आक्रामक तथा रक्षात्मक दुवै शक्तिको आधार हो। राजा, जनता र भूमि जस्तै दुर्गको पनि महत्त्वपूर्ण स्थान हुन्छ। दुर्गलाई आवश्यक पानी, भोज्य सामग्री, हातहतियार, सैन्य मोर्चाबन्दीको व्यवस्था गरी मजबुत गराउनुपर्दछ। जनपद र राजधानीलाई किल्लाबन्दी गर्नुपर्दछ। नदी र अग्ला पर्वालिले राजधानीलाई घेर्नुपर्दछ। जसले आक्रमणलाई सफल हुन दिईन। राजधानी र जनपदहरूको सुरक्षाका लागि कौटिल्यले निम्नबमोजिमका दुर्गहरूको उल्लेख गरेका छन्:

किसिमको दुर्ग निर्माण गर्नुपर्दछ।

ख) पर्वत दुर्ग : यो पहाडी दुर्ग हो। यसका लागि प्राकृतिक पत्थरको पहाड वा ठुला ठुला दैवी खाडलहरूले घेरिएको

भू-भागको विचमा राजधानी वा जनपद स्थापना गरिन्छ।

ग) धान्वन दुर्ग : यो मरुभूमिले बनेको दुर्ग हो। माटो, पानी, जड्गल नभएको बन्जर जमिनमा यसको निर्माण गरिन्छ।

घ) वन दुर्ग : घना जड्गल वा दलदल जमिनले घेरिएको स्थानमा राजधानी वा जनपद स्थापना गरी यसको प्रयोग गरिन्छ।

यी दुर्गहरूमध्ये औदिक र पर्वतले राजधानी र जनपदको रक्षा गर्दछन् भने धान्वन र वन दुर्गले जड्गली जनावरहरूको रक्षा गर्दछन्। यस्ता दुर्गहरूले राजधानी र जनपदको रक्षा साथै राजालाई सङ्कटको बेला भाग्ने र लुक्ने स्थान दिन्छन् (पोख्रेल, २०७६, पृ. २३२)। राज्यलाई सुरक्षित राख्न कौटिल्यले व्यवस्था गरेको दुर्गसम्बन्धी यो व्यवस्था ज्यादै महत्त्वपूर्ण छ। किनकि असुरक्षित राज्यमा जनताको जिउ, धन र स्वतन्त्रताको रक्षा हुन सक्दैन।

कोष

कौटिल्यले कोषलाई महत्त्वपूर्ण अड्गको रूपमा उल्लेख गरेका छन्। कोषबिना राज्य सञ्चालन गर्न र सङ्कट निवारण गर्न सकिदैन। राज्यसँग प्रयाप्त मात्रामा कोष वा आयका स्थायी स्रोत हुनुपर्छ। प्रजाको उपजको एक छैटौं उपज राज्यले लिनुपर्छ। बहुमूल्य धातुहरू र पर्याप्त मुद्रा कोषमा राख्नुपर्छ। कोष धर्मपूर्वक सङ्कलन गरिनुपर्दछ र विपतको बेला लामो समयसम्म निर्वाह गर्न सघाउने हुनुपर्छ। कोष नै राज्यको मूल आधार हो। कोष रहित राजा जीवनरहित राजासरह हुन्छ। किनकि राज्यको सेना पनि कोषमा निर्भर हुन्छ। कोषको अभावमा कि त सेनाले साथ छोड्छ कि शत्रु पक्षसँग मिल्न पुग्छ। कृषि, पशुपालन र व्यापार यी तीनवटा वार्ताविद्याका विषय हुन्।

यस विद्याबाट आर्जन भएको कोष र सेनाका बलले नै राजाले आफ्नो पक्ष र अर्काको पक्षलाई नियन्त्रणमा राख्न सक्दछन् (लुइटेल, २०६८, पृ. ४)। आर्थिक श्रोतले नै राज्यको सुरक्षा र जनताका विभिन्न मागहरूलाई पूरा गर्ने भएकाले यसको वृद्धिलाई वर्तमान समयमा पनि प्राथमिकता दिएको पाइन्छ।

कौटिल्यका अनुसार कोष जतिसुकै महत्त्वपूर्ण भए तापनि यसको जथाभावी रूपमा सङ्ग्रह गर्नुहुँदैन। उनले तीनवटा सिद्धान्तको आधारमा आर्थिक नीति बनाएका छन्। पहिलो, राज्यको अस्तित्व जोडिएका उद्योग तथा व्यवसायहरूको पुँजी, श्रम र व्यवस्थापन राज्यद्वारा गरी निजी स्वामित्व निषेध गर्नुपर्छ। दोस्रो, राज्यका लागि महत्त्वपूर्ण मानिने उद्योगहरू निजी स्वामित्वमा छोडिदिनुपर्दछ। तेस्रो, व्यक्तिले व्यक्तिमाथि गर्ने आर्थिक शोषण रोक्नका लागि राज्यमा अर्थको उत्पादन, उपभोग र वितरणमाथि राज्यले नियन्त्रण गर्नुपर्दछ (शिवाकोटी, २०५९, पृ. २५२)।

उनले एकातर्फ राज्य नियन्त्रित र निजि अर्थतन्त्रलाई उल्लेख गरेका छन् भने अर्कोतर्फ आर्थिक शोषण रोक्नुपर्ने बताएका छन्।

कौटिल्यले कोष वृद्धिका विभिन्न उपायहरू बताउदै करलाई नै मुख्य स्रोतको रूपमा लिएका छन्। तर उद्योग र व्यापार बच्ने गरी तिर्न सक्ने क्षमता बमोजिम कर लगाउनुपर्दछ। जनताका अत्यावश्यक वस्तुमा कम र सुख ऐश्वर्यका लागि आयातित वस्तुमा बढी कर लगाउनुपर्दछ भने धार्मिक संस्कारसँग सम्बन्धित वस्तुमा करलगाउनु हुँदैन। कोष सङ्ग्रहका लागि परिपृष्ठि सिद्धान्त, दौर्लभ्य सिद्धान्त, उपयोग सिद्धान्त, करमुक्ति सिद्धान्त, व्यवसाय एवं उद्योग नियन्त्रण सिद्धान्त आदि अवलम्बन गर्नुपर्छ। दुर्ग, खानी, राष्ट्र, पूल तथा व्यापारिक मार्गसँग सम्बन्धित ‘आय शरीर’ र मूल भाग, व्याजी र रूषिकसँग सम्बन्धितलाई ‘आय मुख’ गरी कोष सञ्चालनको दुईवटा मार्ग बताएका छन्। राजकीय करको नियमित असुली र आयव्ययको लेखाजोखा गर्नुपर्छ। राजकोष क्षय गर्ने प्रतिबन्ध, प्रयोग, व्यवहार, अपस्तार, परिहरण, उपयोग, परिवर्तन र अपहार जस्ता कारणहरूलाई हटाउन दोषी कर्मचारीलाई दण्ड दिनुपर्छ। देवपूजा, पितृपूजा, सेना, रक्षा, निर्माण, जनकल्याण, वेतन, शाही महलको खर्च आदिलाई राजकोष व्ययका मार्ग तोकेका छन् (भण्डारी, २०६८, पृ. २३६)। यसरी उनले विभिन्न सिद्धान्तमार्फत कोषको सङ्कलन, उपयोग र नियमनबारे व्यावहारिक कुरा बताएका छन्।

दण्ड

कौटिल्यले राज्यको सप्ताङ्गको एक महत्त्वपूर्ण अड्गको रूपमा दण्डलाई लिएका छन्। दण्ड भन्नाले बल वा सेनालाई बुझाउँदछ। दण्डकै कारण राज्यको अस्तित्व रहन्छ र आफ्ना बान्धित उद्देश्यहरू पूरा गर्दछ। सेना भनेको राज्यका हात हुन्। जुन राज्यसँग सशक्त र सुसङ्गठित सैन्य बल हुन्छ, उसका मित्र त मित्र हुन्छन् नै, शत्रु पनि मित्र हुन पुग्दछन्। कठोर दण्ड दिने स्वभावका निष्ठुर शासकबाट सबै मानिसहरू दिक्क दिनुपर्दछन् तर दण्डमा खुकुलो पन त्याउनाले पनि मानिसले राजाको अपहेलना गर्न थाल्दछन्। त्यसैले राजाले समुचित किसिमको दण्ड दिनुपर्दछ,

(लुइटेल, २०६८, पृ. ४)। उचित दण्डको अभावमा समाजमा अराजकता बढनुका साथै जनताको धन, जन र स्वतन्त्रताको रक्षा हुँदैन। कौटिल्यले पैदल सेना, हाती सेना, घोडा सेना र रथ सेना गरी चतुरडगिणी सेनाको समर्थन गरेका छन्। साथै उनले दण्डलाई बलियो बनाउन निम्नबमोजिम छ किसिमको सेनाको वर्णन गरेका छन् (शिवाकोटी, २०५९, पृ. २५४)।

- क) वंशाणुगत सेना वा मौलबल
- ख) वैतनिक सेना वा भूत्यबल
- ग) जनपदका शस्त्रधारी सेना वा श्रेणीबल
- घ) मित्रको सेना वा मित्रबल
- ङ) अमित्र सेना वा शत्रु पक्षका सेना
- च) जडगली जातीहरूको सेना वा अटवि बल

उल्लिखित सेनाबलहरूमध्ये वंशाणुगत, वैतनिक, जनपदका शस्त्रधारी सेना र मित्रका सेनालाई बढी उत्तम मानेका छन्। सेनाका लागि वर्ण वा जातिलाई महत्त्व दिएका छन्। क्षत्रीय वर्णलाई बढी प्राथमिकता दिएका छन्। भने आवश्यक पर्दा वैश्य र शूद्र सेनालाई पनि सेनामा समेटनुपर्ने बताएका छन्। तर ब्राह्मणलाई शत्रु पक्षले नम्र भई सत्कार गरेमा उनीहरूसँगै मिल्न सक्ने भन्दै सेनाका लागि उपयुक्त मानेका छैनन्। सेनाको प्रभावकारिताका लागि चारै किसिमका सेनालाई शस्त्रअस्त्र, नियमित रसद र सबै प्रकारका सामग्री दिइनुपर्दछ। काममा आधारित वर्ण व्यवस्थाको आधारमा उनले तत्कालिन समयमा ब्राह्मणलाई सेनामा लगाउनुहुँदैन भन्ने भनाइ वर्तमान समयमा उपयोगी मान्न सकिंदैन। किनकि मेहनत र ईच्छाशक्ति भएमा सबैले सैनिक सेवा गर्न सक्छन्।

कौटिल्यका अनुसार शत्रुविरुद्ध युद्ध गर्न राजासँग उत्साह शक्ति, प्रभाव शक्ति र मन्त्र शक्ति गरी तीन किसिमका शक्ति हुनुपर्दछ। जसअन्तर्गत उत्साह शक्ति भनेको नैतिक बल हो, प्रभाव शक्ति भनेको शास्त्र बल हो भने मन्त्र शक्ति भनेको कूटनीतिक शक्ति हो। उनले सबैभन्दा उत्तम उत्साही शक्ति मानेका छन्। राजा उत्साही, वीर, शक्ति शाली, युद्धकलामा प्रवीण, भौतिक साधनसम्पन्न भएमा विजयी हुन सक्छन्। युद्धलाई प्रकाश वा धर्मयुद्ध, कूटयुद्ध वा छलकपट, आगो लगाउने युद्ध र तृष्णी युद्ध वा निकृष्ट प्रकारको गरी तीन श्रेणीमा विभाजन गरेका छन्। निकृष्ट युद्धअन्तर्गत विष प्रयोग गर्ने, बालीनाली नष्ट गर्ने, पानी दूषित पार्ने र शत्रु साधनलाई नष्ट गर्नेलाई पनि उचित मानेका छन् (भण्डारी, २०६८, पृ. २३७)। उनले बताएको जस्तो धर्मयुद्ध उल्लेख नभए पनि हाल अन्तर्राष्ट्रिय कानुनमा युद्धका नियमहरू प्रतिपादन भएका छन्। जसले युद्धको पाश्विकतालाई कम गर्न मद्दत गर्दछन्।

मित्र

कौटिल्यले मित्रलाई राज्यको सप्ताङ्गको अन्तिम अड्ग वा प्रकृतिको रूपमा उल्लेख गरेका छन्। राज्य अन्तर्राष्ट्रिय समुदायमा रहन्छ र उसलाई आवश्यकता परेको बेला सहयोग चाहिन्छ। त्यसैले आवश्यक सहयोग लिन राज्यलाई 'मित्र राज्य' को खाँचो पर्दछ। कौटिल्यले राज्यलाई मित्र राज्य, शत्रु राज्य, मध्यम राज्य र उदासीन राज्य गरी चार श्रेणीमा वर्गीकरण गरेका छन्। त्यसैगरी मित्र राज्यहरू पनि मित्र, सहज मित्र र कृत्रिम मित्र गरी तीन किसिमका हुने बताएका छन्। जसअन्तर्गत सीमाना जोडिएका राज्यहरू मित्र हुन्, पिताका सम्बन्धितहरूका राज्य सहज मित्र हुन् भने राज्यले सुरक्षा वा धन दिएर आफ्नो बनाएका राज्यहरू कृत्रिम मित्र राज्य हुन् (गैरोला, १९८४, पृ. ४६)। वर्तमान समयमा पनि विभिन्न दुई पक्षीय, बहुपक्षीय र क्षेत्रीय सहयोगको नाममा यस्ता प्रकृतिका

राज्यहरू व्यावहारिक रूपमा पाइन्छन् ।

कौटिल्यले शत्रुवंश राज्य, सहज शत्रु राज्य, र प्रलोभनबाट शत्रुसँग मिलेको राज्यलाई कृत्रिम शत्रु मानेका छन् भने विजयाभिलासी राज्य र शत्रु राज्य द्वैलाई एकै साथ वा अलग अलग सहायता दिन सक्ने राज्यलाई मध्यम राज्य र राज्यभिलासी राज्य र शत्रु द्वैलाई एकै साथ वा अलग अलग अनुग्रह वा विग्रह गर्न सक्ने शक्तिशाली राज्यलाई उदासीन राज्यको रूपमा लिएका छन् । त्यसैगरी उनले राज्यहरूविचको सम्बन्धलाई षड्गण सिद्धान्तको आधारमा विस्तार गर्नुपर्ने बताएका छन् । जसअन्तर्गत सन्धि, विग्रह, आसन, यान, संश्रय, द्वैधीभाव पर्दछन् । राजाले परिस्थिति अनुसार सन्धि गर्नुपर्दछ । शत्रुभन्दा आफू बलियो हुँदा विग्रह (युद्ध) को नीति लिनुपर्दछ । उचित अवसरको खोजीमा चुपचाप बस्नुलाई आसन भनिन्छ भने अर्को राज्यमाथि हमला गर्नु यान हो । त्यसैगरी शत्रु राज्य बलियो भएमा अर्को बलियो राज्यको शरण संश्रय हो र एउटा राज्यसँग सङ्घर्ष र अर्को राज्यसँग सन्धि गर्ने कार्य द्वैधीभाव हो । राज्यले विदेश नीतिमा साम, दाम, दण्ड र भेद नीति अपनाउनुपर्दछ (भण्डारी, २०६८, पृ. २३७) । राज्यको जीवनमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको नै सुरक्षा हो । सुरक्षाबिना राज्यको अस्तित्व रहेदैन । त्यसैले आफ्नो सुरक्षाका लागि राज्यले हैदैसम्मका कार्य गर्न तयार हुनुपर्छ भन्ने कौटिल्यको धारणा रहेको छ ।

निष्कर्ष

कौटिल्यलाई यथार्थवादी एवम् दूरदर्शी पूर्वीय राजनीतिक चिन्तकको रूपमा लिने गरिन्छ । चाणक्य र विष्णु गुप्तको नामले समेत परिचित उनले पूर्वीय राजनीतिशास्त्रको विकासमा अमूल्य योगदान पुऱ्याएका छन् । उनले प्रभावकारी कूटनीति र राज्य सञ्चालनसम्बन्धी विस्तृत विचार प्रस्तुत गर्दै राज्य, राजनीति र सरकारबाटे विभिन्न सिद्धान्तहरूलाई एकत्रित गरी शासनकलासम्बन्धी छुट्टै विज्ञानको रूप दिने काम गरेका छन् । कौटिल्यद्वारा रचित ग्रन्थ अर्थास्त्रले प्राचीन राजनीतिशास्त्रको इतिहासको रूपमा काम गरेको छ । कौटिल्यको जीवनी सम्बन्धमा प्रामाणिक सामग्री पाइँदैन । कुटिल वंशमा जन्मिएकाले कौटिल्य र उनका बुवाको नाम चाणक्य भएकाले उनको नाम चाणक्य रहेको विभिन्न स्रोतहरूले उल्लेख गरेका छन् । आफ्नो कूटनीतिक चातुर्यद्वारा नन्दवंशको अन्य गरी चन्द्रगुप्तलाई मगधको राजा बनाएका थिए । चन्द्रगुप्तपछि राजा भएका बिम्बिसारको शासनकालमा उनको देहावसान भयो ।

कौटिल्यले विशेष गरी एक समृद्ध, शक्तिशाली र परोपकारी राज्यका लागि राजाले कस्तो किसिमको राज्य संरचना निर्माण गर्ने सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण सप्ताङ्ग सिद्धान्त प्रतिपादन गरेका छन् । जसले प्रशासन, कूटनीति, रक्षा, अर्थ, परराष्ट्र सम्बन्ध, न्याय जस्ता पक्षहरूलाई समेटेको छ । खासगरी राजाले गर्नुपर्ने कार्यहरू र पालना गर्नुपर्ने कर्तव्यहरूको व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् । साथै अन्य प्रकृति वा अङ्गहरूका कार्य र महत्त्वको बारेमा पनि विस्तृत रूपले वर्णन गरेका छन् । वर्तमान समयमा निर्धारण गरिएका राज्यका तत्त्वहरू जनसङ्ख्या, भूमि, सरकार र सम्प्रभुता अप्रत्यक्ष रूपमा सप्ताङ्ग सिद्धान्तभित्रै समावेश भएको पाइन्छ ।

कौटिल्यले प्रतिपादन गरेको सप्ताङ्ग सिद्धान्तले एउटा राज्यलाई आन्तरिक रूपमा कसरी सफल र सुरक्षित बनाउन सकिन्छ, भन्ने सम्बन्धमा व्यापक प्रबन्ध गरेको छ । साथै अन्तराष्ट्रिय सम्बन्ध, कूटनीतिक सम्बन्ध र वाह्य सहयोग कसरी आफ्नो पक्षमा पार्न सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न नीति तथा रणनीतिहरू समावेश गरे को छ । जो आजको विश्व परिवेशमा पनि उत्तिकै सान्दर्भिक रहेको छ । शक्ति प्रदर्शन गर्ने र अन्य देशलाई प्रभावित गर्ने रणनीति फरक भए पनि आधारभूत सिद्धान्तहरूको प्रयोग अहिले पनि विभिन्न देशहरूले गरिरहेका छन् । अतः कौटिल्यको संक्षिप्त जीवनी र उनले प्रतिपादन गरेको सप्ताङ्ग सिद्धान्तको महत्त्व र सान्दर्भिकता वर्तमान समयमा पनि कायमै रहेको छ, भन्ने यस लेखको निष्कर्ष रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अर्याल, मदनप्रसाद (२०६९), नीति, काठमाडौँ : एभरेस्ट गीता निकेतन।

गैरोला, वाचस्पति (१९८४), कौटिल्यको अर्थशास्त्र, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

पोख्रेल, कृष्ण (२०७६), विश्वका प्रमुख राजनीतिक विचारक र वादहरू एम. के. पञ्चिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स।

भण्डारी, बुद्धिप्रसाद (२०६८), राजनीतिक विचारधारा र वादहरू, काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन।

लुइटेल, तिलकप्रसाद (अनु.) (२०६८), कौटिलीय अर्थशास्त्र, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

शरण, परमात्मा (१९७९), प्राचीन भारत में राजनीतिक विचार एवम् संस्थाएँ, मेरठ : मीनाक्षी प्रकाशन।

शिवाकोटी, गोपाल (२०५९), राजनीतिक विचारधाराको इतिहास, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार।

Tanmayi, Devi (2021), Saptang Theory of Arthshashtra.

<https://aishwaryasandeep.com/2021/09/27/saptang-theory-of-arthshashtra>.

The Crucial Role of Our Mind to Transform our Society

Ganesh Pardhe

Lecturer : Department of English

Email: Pardheganesh123@gmail.com

Abstract: The main purpose of writing this article 'The Crucial Role of Our Mind to Transform our Society' is related with the motivational study in our daily life .One should be quite strong enough in ones goal in the life .The readers can achieve some ideas on how our mind functions to transform us in our life. We should be quite well known that our mind is quite creative as well as destructive, if we don't treat it sincerely. We can have a lot of achievements by studying our mind and spirit quite sincerely because the mind and the sprite are the great resources to transform our daily life. We should sometime control our mind and sprite to guide them properly. The conscious mind is the controller, guides to the sub-conscious mind; it is the follower according to the proper study of human psychology.

Key words: creative, crucial, life-force, subconscious mind, psychology.

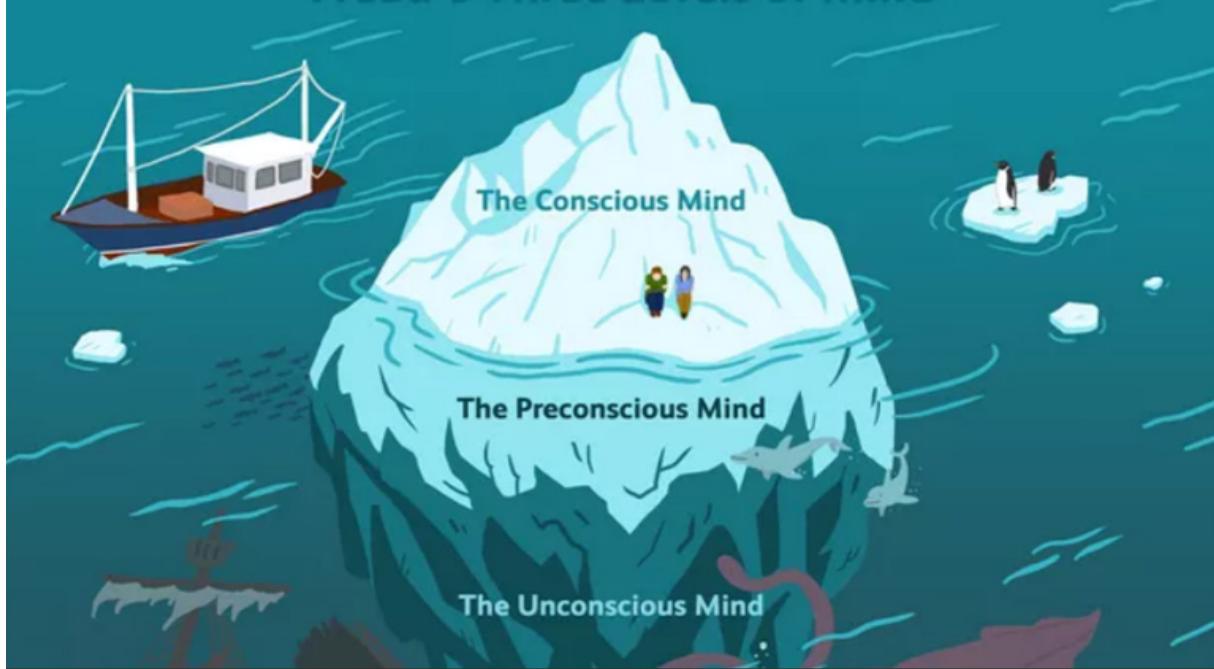
1. Introduction : In the present day there is the great importance of human psychology to transform our society. When we read literature or even the pure science, we are quite unknown about the human psychology but it is more valuable when we try to know something about it. The famous philosopher Sigmund Freud was the great scholar of human psychology. German psychologist Wilhelm Wundt is considered as the father of modern psychology.Wundt,Wilhelm(1873). 'Principles of Physiological Psychology?' Freud is known as the father of psychoanalysis theory. He distinguishes himself as an intellectual giant. He found out the new techniques for understanding the human behavior and his great efforts resulted as the most comprehensive theory of personality and psychotherapy ever developed. Sigmund Freud was born on the 6th May, 1865 at Fred Berg ,in Jews family in Chekoslovakiya but was migrated to Vienna and spent his remaining life. His theory of psychoanalysis is quite essential in the present time to the whole global art, literature, social science as well as to the medical science. When we read about the functions of human mind we should be well known about the structure of the three stages of human mind.

1.1. The conscious mind : The conscious mind is that mind which contains all of the thoughts, memories, feelings, and wishes of which we are aware at any given moment.

1.2. The sub-conscious mind : The sub-conscious mind is that part of our mind which consists of anything that could potentially be brought in to the conscious mind.

1.3. The unconscious mind : The unconscious mind is that part of our mind which is known as the reservoir of feelings, thoughts and memories that are outside of our conscious awareness. The unconscious mind contains the contents which are unacceptable, or unpleasant. Such as; feelings of pain, anxiety or conflict.

Freud's Three Levels of Mind

Freud as the great scholar of human psychology and the pioneer of psychoanalysis theory modified his theory over a period of nearly half a century. According to him, human mind is like an iceberg. He has described the construction of Id, Ego and super- ego in our mind. The Id is the most primitive part of our personality. It operates according to the pleasure principle and it simply finds out the immediate gratification. Freud believed that every human has a life and death instinct. The life instinct is known as eros while the death instinct is known as thanatos. These both are the integral parts of Id. The ego is quite different than Id since it is quite objective. It functions like a reality principle and deals with the demand of the environment. The super-ego, on the other hand, represents the values and standards of the individual's personality.

2. Methodology : This research article “The crucial Role of our Mind to transform the society” is written through the collection of various books from the college library. Various books including the ‘ Abrams,M.H (1989). ”A Glossary of Literary terms,” Byren ,Rhonda (2006). ” The secret the Power”, Tyson Lois’ (2006) “Critical Theory Today” Rutledge pvt ltd, Frude, Sigmund (1918) ‘A General Introduction to Psychoanalysis’ Liverright Pvt.Ltd Dr Murphy Joseph (1963).” The Power of Sub-conscious Mind,” Shaw G.B.(1912), Pygmalion” Crystal, David (2007) The Cambridge Encyclopaedia of Language” Thorne and Roberts(1984) ‘An Outline of English Literature’and so ons. The research article is related to the foundation of library study method .It is a quite qualitative method of study. The facts have been derived from

the study of various books from the campus library, and are properly analyzed.

3. Result and Discussion :

3.1 Human potential : We know that humans have enormous potentials much of it is unrealized and unknown. Our physical, psychological and spiritual capabilities continue to develop and open as we extend our knowledge and possibilities. As a human health grows in the same way, development, productivity, research and their benefits continue to evolve, then the technical, intellectual and moral life of humanity progress. Humans individually or collectively, have three basic aspects which are quite essential to consider developing human resources and potentials. The most obvious and accepted by all is our physical nature. To be humans means to have a body. Scientifically our bodies place us in to the animal kingdom, so the part of our nature is common to other animals to which we are much similar. The psychological qualities; to know, love and choose are the faculties of our minds, hearts and wills. I believe three capacities to have the less material or spiritual nature which we call the soul. The soul is defined as “The complex of human attributes which manifests as consciousness, thoughts ,feelings and will, regarded as distinct from the physical body”(Encarta dictionary). In other words, the rational soul is what causes in our mind, heart, and will to manifest in our physical bodies, resulting in the psychological qualities of conscious thoughts, feelings and wills. In our daily life people in general don't know the value of our sub-conscious mind; it is the great source for our desire.

Whatever we wish, it fulfils our desire. If one desires to be a famous poet one can achieve it with the great effort. To make one a great poet one has to make a program in one's mind. The mental programming is the main cause to achieve anything what we want to become. Our programing and imagination is quite important to achieve our goal in our life. The man imagined how the birds are able to fly in the sky. He wished as if he were a bird, flying in the sky. He imagined it time and again as a result the invention of airplane was successful by two American brothers: Orvil and Wilver Right, even though they were only working in their cycle store. In the same way when we read the famous book written by H.G Wells, “The First Man on the Moon ”(1901)’ Thornley and Roberts “An outline of English literature.” (p144) 1994.The author had well imagined to go to the moon as a result Neil Armastrong , the famous U.S astronaut was able to succeed to reach on the moon in 1969. Christopher Columbus, an explorer from Spain would like to find and go to India but fortunately he had been to America, it was not discovered by any others .He was the first person to find it out and became more popular in his life. This journey was not easy at all, it was quite dangerous and adventurous, he even was threatened to be killed, if he did not find it within few days. Sir Isac Newton, was highly surprised when he saw the apple falling from the tree. He thought for a long time and asked to himself a question why didn't it go up rather than falling down? For his continuous

effort to think he came to the conclusion that the earth has the power to attract anything towards its center. It was the new invention of gravity. He also invented the principle of inertia, gravitational power etc.

When we discuss about the human development by the study of human mind we come to the context of motivation as well. In the 1940s Abraham Maslow proposed an influential “need theory” of motivation. According to him, the humans are driven by many needs which he arranged in to a need hierarchy. He put the survival needs (such as hunger and thirst) at the base of the hierarchy believing that they had to be satisfied at first and personal growth needs at pinnacle. Maslow believed that to experience personal growth people must fulfill their biological needs, feel safe and secure, feel loved and should have a good opinion of themselves. Maslow’s theory is an example of humanistic psychology, viewing people as striving towards the personal fulfillment. Humanists focus on the person in motivation, it is we people, who desire for food not our stomach. A state of self actualization occurs when we achieve our personal dreams and aspirations. A self actualized person is living up to his or her potentials and so, is truly happy. (Michael S ,Grazzaniga, Toold F Heatherton, and Diane F.Halpern’s Psychological Science 3rd edition, W.W .Norton and Company.)

3.2. Developing the content : When we discuss about the power of our sub-conscious mind it is very powerful, whatever we order it works according to that, it does not distinguish what is good and what is evil. As we think so it happens as William Shakespeare said,” Nothing is good and nothing is bad but our thinking makes it so.”(Quotes from Shakespeare). According to famous writer Dr Joseph Murphy, the infinite intelligence within our sub-conscious mind can reveal us everything we need to know at every moment time and space provided that we are open minded and receptive. Whatever we impress our sub-conscious mind is exactly expressed on the screen of space and thought entertained in our conscious mind. So, if we change our thought, it will change our destiny. Whatever information we give to the sub -conscious mind, it gives the same types of result. So, we should be quite aware of what we speak about. We should be quite optimistic and say that ‘I can do this,’ ‘I am going to be a popular person in the society,’ ‘I am being so rich,’ I’m quite strong enough. I will be a millionaire, I ‘m an intelligent person etc.

Instead of this we should not give the pessimistic information to our mind. Like, ‘I can’t do this.’ ‘I will be unable in my mission.’ “I am suffering from something” etc. Dr.Joseph Murphy’s ‘The Power of Your Sub-conscious Mind’(1963). George Bernard Shah the well-known Irish dramatist has developed his theory of ‘Life-force’ it means the power which drives people to value the life as a great gift and fight for better world and that leads women in particular, to want to have children so that the human life can be continued. In his play ‘Pygmalion the hero professor = Henry Higgins has the great willpower in his teaching. He has the strong determination

that even a layman can be the great person if he has been given the better opportunity and has the strong desire to be so. In the play, 'Pygmalion'(1912) a street flower selling girl Eliza becomes like a royal girl. She becomes quite beautiful and speaks the sweet language of royal family. This is all due to the strong desire and determination of the professor Higgins. Shaw. G.B (1912). 'Pygmalion, Orient Longman publication. Shah's theory the 'life -force' is applied in other plays including 'The saint Joan'(1924), 'The Orient Long Man Publication'. There are some famous quotations told by the great scholars: 'Imagination is the beginning of creation, you imagine what you desire, You achieve what you imagine and at last you create what you will.'

-George Bernard Shaw

"Through your ability to think and feel, you have dominion over all creation."

-Navil Godard

" It is not how much we give but how much love we put in giving."

-Mother Teresa

"Our imagination is more important than knowledge"

-Einstein

"Our doubts are our traitors and they make us lose that we often might win."

-Shakespeare

By these all statements we come to know that our mind is quite unique and powerful. It can do whatever it is given the information. As I have already mentioned that our mind, the sub-conscious does not care whether the information is appropriate or inappropriate, it follows as it is given the order or information. Therefore we should never give the negative information, it will result the negative and we will have to regret at last. The conscious mind is quite conscious, like a driver of a vehicle where as the sub-conscious, itself is a vehicle. It does not know where to go and how fast or slow to move. It only follows the instruction of the conscious mind. The unconscious is guided by Id, it has the wild and beastly nature. Therefore it is quite destructive but by the control of the conscious mind it can do no harm to us.

3.3 The Technical advantage/Audiovisual aids : When we discuss about the human mind it can give a lot of advantages by the help of technological advantages and scientific innovations from which people can achieve a lot of benefits. While discussing the advance in the design of communication aids for people who can't see, in the recent years a lot of progress has been done for them. It is thought that over 95% of the babies born deaf have some degree of residual hearing, and therefore the earlier some kind of auditory training can be established, the better Specialized audiological advice is essential in choosing a hearing aid. Also important is the need to maintain the aids so that it performs better efficiency – something that may be clear but that is often disregarded by the aged people (David Cristal's The Cambridge Encyclopedia of

Language 2nd edition, 2007).

Most visual patterns display aim to improve the speech production as well as speech reception, to achieve this the approach presents a speech target visually and store it in to the display screen. The technological development is giving sound to the soundless people and the optical development giving sight to the sightless people by the innovations of various lenses and surgery. Mr SandukRuiet and his team have developed the high level of lenses to give the sight to the sightless people in Nepal in the recent years.

3.4 Comparing and contrasting techniques : As we are discussing about our topic ‘The crucial role of our mind to transform the society,’ we should be clear about the functions of our mind. Whatever we plant in our mind it grows and gives the same fruits. Therefore we should always have the positive feelings and thoughts in our mind. If we dream big we should be more careful to step ahead. If a man dreams to be a millionaire, he has to follow the proper ways to become rich, by having the friendship with the rich ones, by making his habit in to an honest person, sociable, co-operative with them while dealing. If a man has the desire to make himself a great scholar, he has to study various kinds of books, should go to the library, has to follow the rules of the great scholars, he should write various articles etc. If any individual has a great desire to be a great political leader, he has to go to the public to support them in their daily problems, he should follow the political ethics and norms, he should study about the socio-political books. He should come in contact with great political leaders and should follow them. As a poor son of a shoe maker, Mr. Lincoln became a great political leader and even the 16th president of America due to his continuous effort and big dream. In the same way Mr.Lal Bahadur Shastri, an Indian poor boy, who was even unable to pay the boat fee, he used to cross the big Ganga river by catching his books in one hand and other hand he used for swimming to go to his school for his study. As a result he became a world famous person, known as the ‘Man of Peace.’ If we see the life of Buddha, he even did not care the political power which was easily possible for him but his dream was quite different that he wanted to find out the peace and harmony in the society. He wanted to find out the reason of sufferings, old age and, death. At last he was enlightened as Buddha.

Though the concept of human psychology is developed in the 20th century but people knowingly or unknowingly have been using it for thousands of years. Even Adolf Hitler of Germany might have used the power of human mind and he became quite cruel and successful to kill the hundred thousands of people in the gas chamber. Even the world war second was caused due to him, in which the two big Japanese cities; Hiroshima and Nagasaki were badly devastated. The huge amount of money and the uncountable innocent faces were burnt alive due to the effect of ‘The little boy’ and ‘Fat man’ the two atom bombs dropped by the American

airforce.

When we discuss about our mind we have some ideas about the structure and functions of human brain. We are quite different than any other animals due to the use of our mind. We have the feelings, emotions, sympathy, empathy and reasons. Since we are using the multiple ideas from our mind as well as from the heart, we have the conscience due to which we think a lot and imagine. We read many books, observe the various incidents, make the various plans, set our goals in our mind as a result we go ahead for our own sake as well as for our society and the whole globe. Since a man lives in the society, he knows the value of social life and social work. To develop us we have to do a lot of struggle. Lord Buddha thought a lot through his meditation for the sake of humankind that why people suffer? Why do people die? Why do they become old? And he came to the conclusion that no living thing is living for ever. Every living thing has to die. Death is mortal but truth is immortal. Gandhi fought for the sake of the independence of Indian people from British colonization, Martin Luther King Jr. fought for American non-whites' access and right in the American society that no discrimination to the black people. Isocratus, from Greek fought for the sake of truth in Greek and his purpose was that 'truth' should be well-known, and people should value it for all the time. William Shakespeare did the great struggle to make him popular by writing a lot of love lyrics and many famous plays; these were due to the English and European peoples' interest later on they were liked by the people of the other areas. The American astronaut Neil Armstrong became a first man on the moon. He created the new history of mankind to get success to reach on the moon. Leonardo da Vinci created a lot of arts, 'Monalisa', 'The last supper' etc so did Michel Angello for the sake of social development.

4. Conclusion : When we are reading about the literature, science and even the social sciences many of us are quite unknown about the importance of our mind. The mind is very powerful and important for us. It is connected with our feelings and emotions which influences our behavior. Sigmund Freud is the pioneer of psychoanalysis principle, who was the recognized personality, born in Czechoslovakia on the 6th May, 1856. The mind is quite creative and it has done a lot of contribution to the human society. It is a great resource for our achievement. It creates the great artists, scientists, leaders, doctors, engineers, philosophers and even the millionaire, teachers and professors. These all great persons are for the development of human society. The artists show their arts to the people of the society and they change them to go ahead. The scientists do the various innovations because of this people are changing their life by achieving the various facilities. If the leaders are ideal they can change their society, nation and even the world by their skill in guiding people in the proper way. The doctors can change the society by giving their fair service to the sick people to make better them. The engineers create

various machines, equipments, motors, cars and they can serve people by their better works. The philosophers guide to the humans in the proper ways to go ahead. The rich people give service to many people by doing their investment and creating the employment in the society. The teachers and professors teach their students in the society and they are the creators of all these above mentioned personalities in our society by their proper guidelines. In this way we can easily claim that our mind has the very crucial role to transform our society.

References :

1. Abrams, M.H(1989). *A Glossary of Literary terms*, Banglore : Orient Longman Pvt.Ltd
2. Byren, Rhonda (2006). *The Secret the Power*, Attrai Books, Pvt.Ltd.
3. Tyson, Lois(2006). *Critical Theory Today*, Rutledge Pvt.Ltd.
4. Freud, Sigmund(1918). *A General |Introduction to Psychoanalysis*, Liver Right pvt.ltd.
5. Dr. Murphy, Joseph(1963). *The Power of Sub-conscious Mind*, Dover Pvt.Ltd.
6. Shaw, G.B(1912). *Pygmalion*, Orient Longman.
7. Grazzania, Toold F Heatherton and Diane F.Halpern's. *Psychological Science*, 3rd edition, W.W.Norton and Company.
8. Thorney&Roberts(1984). *An Outline of English Literature*, Hyderabad : Orient Longman.
9. Dr.Neupane, Premraj(2009). *Philosophical and scientific Analysis of Human Attitudes*, Dilli Prabidhi Pratisthan.
10. Crystal, David(2007). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. 2nd edition, Cambridge University Press.

‘मेरो नुहाउने कोठा’ कवितामा वेदान्त दर्शनको प्रभाव

महेन्द्र भण्डारी

उप्रप्राध्यापक : नेपाली विभाग, नेसंवि जनता विद्यापीठ, विजौरी, दाढ, नेल
इमेल: hamroastro@gmail.com

सारसंक्षेप: ‘मेरो नुहाउने कोठा’ कवितामा वेदान्त दर्शनको प्रभाव शीर्षकको यस लेखमा सर्वप्रथम कविताको सामान्य परिचय र वेदान्त दर्शनको परिचय दिइएको छ। पुस्तकालयीय अध्ययनको प्रयोग गरिएको र निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको यस लेखमा वेदान्त दर्शनका विभिन्न भेदमध्ये शाङ्कर वेदान्त दर्शनलाई मात्र सैद्धान्तिक पर्याधार बनाइएको छ। छलफल र विश्लेषणमा प्राञ्जिक समस्याका रूपमा रहेको ‘मेरो नुहाउने कोठा’मा वेदान्त दर्शनको प्रभावको पहिचान गर्नका लागि अन्तर्जगत्‌मा बहिर्जगत्‌को प्रभाव, अन्तर्जगत्‌मा जीवको अस्तित्वबोध, अन्तर्जगत्‌मा जीवले गर्ने कार्य, जीवको परमात्मासँग साक्षात्कार, जीवमा ब्रह्मको भ्रम र सत्त्वको बोध, जीवको मुक्तिको अवस्था ब्रह्म ज्ञान, जीवमा कर्म फलको प्रभाव, बहिर्जगत् मिथ्या वा भ्रम भएको बोध, र बहिर्जगत्‌मा जीवले गर्ने कर्म जस्ता विभिन्न उपशीर्षकबाट तथ्यको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ। यसबाट प्रस्तुत कवितामा बहिर्जगत् दुःखपूर्ण रहेको र अन्तर्जगत् नै सुखमय रहेको मूल भाव रहेको यस कवितामा वेदान्त दर्शनको आत्मसत्य जगन्मिथ्या भन्ने भाव दर्शनको प्रभाव रहेको निष्कर्षमा पुगिएको छ।

शब्दकुञ्जी: अन्तर्जगत्, बहिर्जगत्, परमात्मा, साक्षात्कार, ब्रह्मत्व

विषय परिचय

‘मेरो नुहाउने कोठा’ बालकृष्ण सम (१९५९-२०३८) को २०२३ सालमा प्रकाशित दार्शनिक कविता हो। यस कवितामा आजको बाहिरी रूपमा अत्यन्त क्षुद्र, कुरूप र निराशापूर्ण भएकाले यसबाट मुक्त हुन ‘म’ पात्र/समाख्याताले नुहाउने कोठामा अर्थात् अन्तस्करणको यात्राबाट सन्तुष्टि प्राप्त गर्ने गरेको प्रतीकात्मक सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा कविले प्रत्येक दिन नुहाउने कोठाभित्र स्वच्छन्द हुन पुगेको र त्यहाँ आफूले आफूलाई नरक हुनबाट बँचाएको र आफूले आफूभित्रको आत्म तत्त्वलाई बोध गर्न सकेको सन्दर्भद्वारा जीवन बुझन भौतिक जीवनबाट आत्मिक यात्रातिर लाग्नु पर्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ।

वेदान्त दर्शन भन्नाले पूर्वीय संस्कृत आर्य सभ्यताको ऋषि गुरुकुलीय परम्परामा वेदमा वर्णित जीवन जगत्, आत्मा परमात्मा सम्बन्धी वादरायणले प्रतिपादन गरेको चिन्तन भन्ने बुझिन्छ। वेदान्त दर्शनमा १२ वटा सम्प्रदाय पर्दछन्। वेदान्त दर्शन वेद र वेदको सार मानिने उपनिषद्वा वर्णित ईश्वर, ब्रह्म, जीवन सम्बन्धी चिन्तन गर्ने वादरायणद्वारा स्थापित दर्शन हो। यो दर्शन पछिल्लो समयमा दस सम्प्रदायमा विकसित भएको पाइन्छ। त्यसमध्ये अद्वैतवादी वा शाङ्कर वेदान्त दर्शन उत्कृष्ट मानिन्छ, वेदान्त दर्शन पौरसत्य आत्म चिन्तनसम्बन्धी दर्शनमध्ये सर्वश्रेष्ठ दर्शन हो। परमात्मा नै सत्य हो अरु सबै असत्य हुन्छ भन्ने मूल सार यस दर्शनमा रहेको छ। प्रस्तुत लेखमा ‘मेरो नुहाउने कोठा’ कवितामा वेदान्त दर्शनको प्रभाव के कस्तो रहेको छ भन्ने मूल जिज्ञासाको समाधानमा केन्द्रित रहेको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अध्ययन ढाँचामा आधारित छ। यसमा शोध्य विषयसँग सम्बन्धित तथ्य लेख,

पुस्तक, लेख आदिवाट सङ्गलन गरी तिनको व्याख्या/विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ। लेखमा 'मेरो नुहाउने कोठा' कवितामा वेदान्त दर्शनको प्रभावसम्बन्धी अध्ययन गर्नका लागि वेदान्त दर्शनका विभिन्न क्षेत्रमध्ये जीवनजगत् सम्बन्धी धारणालाई अध्ययनमा समेटिएको छ। यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका पुस्तक, पत्रिका र लेखजस्ता सामग्रीबाट तथ्य सङ्गलन गरिएको छ। यसमा वेदान्त दर्शन विषयसँग सम्बन्धित पुस्तक, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखहरू जस्ता द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको सङ्गलन पुस्तकालयीय कार्यद्वारा गरिएको छ। यसका लागि मूलतः निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ भने उदाहरणहरू दिई तिनमा लागेका नियमहरू पहिल्याउने क्रममा आगमनात्मक विधिको पनि प्रयोग गरिएको छ। यसमा शाङ्कर वेदान्त दर्शनको जीवन जगत् सम्बन्धी सैद्धान्तिक पर्याधार बनाई त्यसकै आधारमा 'मेरो नुहाउने कोठा' कविताको अध्ययन गरिएको छ। यसक्रममा सामग्रीको अध्ययन र विश्लेषणमा मूल रूपमा विश्लेषणात्मक शोध विधिको प्रयोग गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

वेदान्त दर्शन (अद्वैत वेदान्त दर्शन)ले जीवन जगत् सम्बन्धी गहन र गम्भीर चिन्तन गरेको छ। यस दर्शनअनुसार भौतिक दृगबाट दृश्यमान हुने जीवनभन्दा आत्मिक मायामुक्त जीवन-जगत् नै सत्य हो। भौतिक दृग्दृश्यमान जीवन-जगत् मिथ्या हो त्यस दर्शनअनुसार ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्म नापर, एक मेव हि परमार्थसत्यं ब्रह्म अर्थात् संसारको अन्तिम सत्य दुई होइन एक हुन्छ त्यो नै ब्रह्म हो कि भने ब्रह्म सत्य र जगत् मिथ्या वा असत्य छ जीव भन्नु नै ब्राह्म हो अरु हैन (अधिकारी, २०५७, ६५)। ब्राह्म सत्त्वचित् आनन्द सत्ता ज्ञानमय र आनन्दमय स्वरूप हुन्छ। त्यसैले मानिसको जीवनको लक्ष्य पनि यही जीवन जगत् ब्रह्म ज्ञान प्राप्त गर्नु हो। ब्रह्मले आफ्नो मायाको शक्तिबाट यो संसार जीवन-जगत् सृष्टि गर्दछ र उसैले पालन पोषण तथा संहार गर्दछ (सक्सेना, सन् २००५, १२५)।

शाङ्कर दर्शनअनुसार ब्राह्म वा जीवन जगत् का बारेमा जान्नु नै जीवनको लक्ष्य हो। मानिस जादुगरले देखाएको जादुलाई सत्य मान्न पुगेकै माया भ्रमका कारण यो दृश्यमान जगत् लाई नै सत्य ठान्न पुग्छन्। उनीहरूलाई यो जगत् को सत्ताले भयमा पाईन (मिश्र, सन् २००३, ८०)। वेदान्त दर्शनका अनुसार यो जगत् नितान्त असत्य हो, यो भुटो हो (सक्सेना, सन् २००५, ११७)। त्यसैले संन्यासको बाटो लिएर हरिहराचन गरिहान्नु पर्छ भन्ने पनि होइन। यहाँ असत्यको अर्थ संसार निरन्तर परिवर्तनशील छ। यसको स्वभाव नै परिणामी हो। यो एक क्षण पनि प्रवृत्ति शून्य रहन सक्दैन यस भनाइअनुसार संसार असत्य वा परिणामी छ भन्ने जानेपछि मानिस मुक्त हुन्छ (मिश्र, सन् २००३, ७५)। शङ्कराचार्यका अनुसार यो संसार माया जालिक हो भन्ने थाहा पाएर वा ज्ञान भएपछि मन्दिर मठ वा कर्मकाण्ड वा ईश्वर चिन्तनमा लाग्नु मात्र जीवनको उद्देश्य होइन (सक्सेना, सन् २००५, १४३)। धार्मिक जीवन नितान्त व्यक्तिगत हुन्छ। धार्मिक जीवनले मानिसलाई शुद्ध र पवित्र बनाउँछ। शङ्कराचार्यका अनुसार पूर्ण ज्ञान प्राप्त गरेर मानिस आसक्तबाट हटेर पूर्णानन्दमा लिन हुन्छ (सक्सेना, सन् २००५, १४०)। त्यस अवस्थामा ऊ सांसारिक लाभ, हानि, हर्ष, विषादबाट प्रभावित हुदैन। त्यसैले आत्म शुद्धिका जडता मोहका बन्धनबाट मुक्त शुद्ध चित्त बाला पुरुषको जीवन नै समाजको आदर्श हुन्छ (मिश्र, सन् २००३, ७६)। मानिसको जीवन आत्मज्ञान वा ब्रह्मज्ञान प्राप्त भइसकेपछि लोक सेवामा लाग्नु उपयुक्त हुन्छ किनकि यो मुक्तिको पथमा बाधक हुदैन बरु साधक नै हुन्छ (सक्सेना, सन् २००५, १२९)। यस दर्शनमा अन्तर्जगत्‌मा बहिर्जगत्‌को प्रभाव हुने, अन्तर्जगत्‌मा जीवको अस्तित्ववोध कायमै रहने, अन्तर्जगतमा जीवले गर्ने कार्य निरन्तर राख्ने, जीवको परमात्मासँग साक्षात्कार भइरहने, जीवमा ब्रह्मको भ्रम र सत्त्वको बोध हुने, जीवको मुक्तिको अवस्था ब्रह्म ज्ञानबाट हुने, जीवमा कर्म फलको प्रभाव रहिरहने,

बहिर्जगत् मिथ्या वा भ्रम भएको बोध जीवलाई हुने र बहिर्जगत्‌मा जीवले आफ्नो कर्म निरन्तर रूपमा गर्नुपर्छ भन्ने जस्ता विषयहरूको गम्भीर चर्चा गरिएको छ ।

छलफल र विश्लेषण

प्रस्तुत लेखमा ‘मेरो नुहाउने कोठा’ कवितामा वेदान्त दर्शनको प्रभावको अध्ययन गर्दा, अन्तर्जगत्‌मा बहिर्जगत्‌को प्रभाव, अन्तर्जगत्‌मा जीवको अस्तित्व, अन्तर्जगत्‌मा जीवले गर्ने कार्य, जीवको परमात्मासँगको साक्षात्कार को अवस्था, जीवमा ब्रह्मको भ्रम र सत्त्वको बोध, जीवको मुक्तिको अवस्था, कर्म फलको प्रभाव, बहिर्जगत्‌को मिथ्यात्व, बहिर्जगत्‌को अवस्था र जीवको कर्म जस्ता पक्षबाट छलफल र विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त वेदान्तको जीवन जगत्‌सम्बन्धी चिन्तनलाई यस प्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

अन्तर्जगत्‌मा बहिर्जगत्‌को प्रभाव

प्रस्तुत कवितामा अन्तर्जगत्‌मा पुगदा बहिर्जगत्‌को प्रभाव रहिरहन्छ भन्ने वेदान्त दर्शनको जगत्‌सम्बन्धी चिन्तन प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत कवितामा समाख्याता ‘म’ ले आफू अन्तर्मनको यात्रामा हुँदा स्वच्छन्द हुनु वा सांसारिक बाह्य असत्यबाट मुक्त हुन नपाएको सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ बाह्य सांसारिक सन्दर्भ वा विषयलाई ज्ञानको पानीले पखालेर स्वच्छन्द हुनु वा पवित्र पार्नुपर्ने कथ्य प्रस्तुत गरिएको छ । वेदान्त दर्शन अनुसार संसारको अज्ञानतालाई ज्ञानले मात्र पवित्रीकरण गर्न सकिन्छ । ज्ञानको पानीले आत्मा पवित्र भइसकेपछि मात्र स्वर्गप्राप्ति हुन्छ भन्ने भाव यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । अर्थात् संसारको अज्ञानताबाट मुक्त, भइसकेपछि मात्र मुक्ति प्राप्त हुन्छ भन्ने भाव यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ ‘मेरो नुहाउने कोठालाई तपस्या स्थलको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ वेदान्त दर्शनको तपको बेलामा बहिर्जगत्‌बाट मानव निवृत्त हुँदै जान्छ र निर्बाङ्ग बन्धन मुक्त हुन्छ किनभन्ने त्यस समयमा उसलाई त्यो लौकिक संसारमा फर्कने इच्छा हुँदैन भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ, :

मलाई यहाँ आज लाज मान्नु पनि पर्दैन

झुटो बोल्न पनि पर्दैन

सत्य-स्नानागर यो

कुनै दिन निराहार बस्न सकिन्छ (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७८)

यस कवितामा अन्तर्जगत्‌मा पुगेपछि बहिर्जगत्‌मा जस्तो सीमितता हुँदैन । अन्तर्जगत्‌मा सत्य प्राप्त हुन्छ । त्यहाँ बहिर्जगत्‌को माया, भ्रम, झुटको अंश समाप्त हुन्छ । त्यहाँ पुगदा बहिर्जगत्‌को अयर्थार्थ समाप्त भई सकेको हुन्छ, भन्ने भाव यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ । अन्तर्जगत्‌मा वा ज्ञानको अवस्थामा पुगदा भोज्यभोज्यत्व, लेह्यालेह्यत्व, स्पर्शास्पर्श्यत्व, पोष्यापोष्यत्व जस्ता बाध्य शारीरिक अनुभव जन्य अवस्था रहदैनन् । त्यहाँ एक किसिमको आत्मा लौकिक किसिमको आनन्द प्राप्त हुन्छ भन्ने वेदान्त दर्शनको भाव प्रस्तुत गरिएको छ । त्यहाँ आत्मा बन्धन मुक्त हुन्छ । बाहिरी संसार चाहिँ बन्धन युक्त हुन्छ त्यसैले आत्मिक संसार नै सत्य हुन्छ र आनन्दमय हुन्छ । त्यहाँ पुगेपछि बाहिरी संसारमा फर्कने इच्छा हुँदैन भन्ने वेदान्त दार्शनिक भाव प्रस्तुत कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अन्तर्जगत्‌मा जीवको अस्तित्व

प्रस्तुत कवितामा अन्तर्जगत्‌मा पुगेपछि मात्र जीवको अस्तित्वको बोध हुन्छ भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ । वेदान्त दर्शन अनुसार तपस्याद्वारा जब ज्ञान प्राप्तिको अवस्था हुन्छ त्यस बेला जीवले आफू को हुँ ? आफ्नो स्थान कस्तो छ ? संसार के हो ? संसारको प्रयोजन के हो ? ईश्वर वा संसारको सृष्टिकर्ता को हो ? भन्ने कुरा बुभदछ । यस्तो अवस्था ज्ञान प्राप्तिको अवस्था हो । जीवले जब ज्ञान प्राप्त गर्दै तब ऊ संसारको बन्धुत्वबाट मुक्ति हुन्छ भन्ने

वेदान्त दर्शन यहाँ यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

वास्तवमा कस्तो विवश कमारो म !

म रुच्छ, यहाँ कसले सुन्छ ?

पानी भलभल बगिरहन्छ ! (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७८)

वेदान्त दर्शनअनुसार तपस्यामा ज्ञान प्राप्त भएको अवस्थामा जीव बहिर्जगत्‌का प्रत्येक कुरा सम्भन्ध र बहिर्जगत् र अन्तर्जगत्‌का विच भेद अभेदको तुलना गर्दछ, र बहिर्जगत् तुच्छ, पीडाजन्य र दुःखमय भएको अनुभव गर्दछ। बाहिरी संसारमा जीवले जुन सुख ठानेको हुन्छ त्यही दुःखको स्रोत भएको र त्यो तुच्छ तथा भ्रामक रहेको थाहा पाउँछ र ऊ परमात्मासँग साक्षात्कार गर्न उन्मुख हुन्छ। त्यस बेला ऊ आफ्नो अज्ञानता, पाप, दुःख, कर्म, गल्तीहरू सम्भन्ध र पश्चात्ताप गर्दछ भन्ने भावलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

अन्तर्जगत्‌मा जीवले गर्ने कार्य

प्रस्तुत कवितामा अन्तर्जगत्‌मा पुगदा जीवले गर्ने कार्य यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ। यहाँ अन्तर्जगत्‌मा पुगदा जीवले गर्ने कार्यकलाप पनि यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ, -

कस्तो तिर्खा त्यो संसार ।

म त्यसलाई कसरी छुन सक्छु

जहाँ छुँदा पनि घोच्छ-डाम्छ (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७८)

यस कवितामा वेदान्त दर्शनको तपस्या वा आत्म साक्षात्कारको अवस्था वा ज्ञानको अवस्थामा पुगदा जीवमा अहम् ब्रह्मास्मि (शर्मा, सन् २०१०,६७१) भन्ने ब्रह्मत्वको भाव जागृत हुन्छ। त्यस बेला ऊ आफ्नो ब्रह्मत्व प्राप्ति माया ममता गर्दछ र आफूलाई संसारको सबभन्दा सानो ठान्छ। ऊ अनन्दसित साक्षात्कार गर्ने अवस्थामा पुग्छ। तर ऊ पूर्व विशेष चाहिँ बन्दैन किनकि जीव अनन्तको एक अंश मात्र हो भन्ने वेदान्ती दार्शनिक भाव यहाँ यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

मसित केवल मेरो ममता छ,

म हुँ, म छु, म रुँदा

मसित अरू केही छैन म माग्ने हुँ,

जीवनभर मागिरहन्छु, सम्पूर्ण माग्छु,

लिँदै जान्छु जहाँ सम्म म आफै लिइन्न

अनि अन्तर्सित एक भएर पूर्ण विशेष बन्दिन (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७८)

वेदान्त दर्शनअनुसार यो जीवन जब ब्रह्म साक्षात्कार वा ज्ञानको प्राप्तिको अवस्थामा पुग्दैछ, तब ऊ परमात्मासँग लिन हुन पुग्छ। त्यस बेला जीवनलाई संसारको भन्दा अनन्तसित मिल्ने बढी चाहना हुन्छ। वेदान्त दर्शनअनुसार जब जीव तपस्यामा रहन्छ। त्यसबेला ऊ रुच्छ र आफ्नो अन्तरात्मामा भएका कुसंस्कारगत प्रवृत्तिहरू त्याग्छ भन्ने दार्शनिक भाव यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

जीवको परमात्मासँगको साक्षात्कारको अवस्था

प्रस्तुत कवितामा जीवको परमात्मासँगको साक्षात्कारको अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ। यहाँ परमात्मासँग साक्षात्कार भएको अवस्थामा जीव आफ्नो ज्ञान शक्ति, सामर्थ्य थाहा पाउँछ भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ। यहाँ जीव बहिर्जगत्‌मा भएको अज्ञानता, मूर्खताको ज्ञान पनि अन्तर्गतमा पुगेर गर्दछ भन्ने दार्शनिक भाव प्रस्तुत

गरिएको छ । वेदान्त दर्शनअनुसार ब्रह्मसँग साक्षात्कारको अवस्थामा पुगदा जीव बहिर्जगत्मा हुँदा गरेका सम्पूर्ण कुरा सम्भन्ध । यस कवितामा जीवले बहिर्जगत्मा गरेका सम्पूर्ण कार्यकलाप सम्फेको अवस्थामा प्रस्तुत गरिएको छ । वेदान्त दर्शनअनुसार यो ब्रह्म साक्षात्कारको अवस्था हो । त्यस भावलाई कवितामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :-

म कति दुर्बल, कति मूर्ख, कति सानुः चानुमानु

आफैलाई गिज्याएर म हाँस्छु,

यहाँ कसले देख्छ ! म निर्भय छु । (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७९)

यस कवितामा ब्रह्म साक्षात्कारको चेतना/ज्ञानको अवस्थामा पुगदा जीव गर्भमा रहेको र त्यहाँको अनुभूति अनुभव पनि सम्भन्ध । वेदान्त दर्शनअनुसार यो जीवमा हुने पूर्व स्मृतिको अवस्था हो । यस कवितामा यही त्यो पूजा स्मृतिको अवस्था यसरी प्रस्तुत गरिएको छ -

मलाई गर्भवासको विशुद्ध शान्तिको अनुभूति हुन्छ

रगतमा गर्भिसकेर म जनसमाजमा ओरलहेको थिएँ । (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७९)

यो वेदान्त दर्शनको तपोप्रज्ञास्मृति (शर्मा, सन् २०१०, ६७३) को अवस्थामा जीवले गर्भावस्थाको स्मृति गरे को अवस्था हो । त्यस बेला गर्भमा भएको चेतन अवस्थालाई वा गर्भमा भएको कुरा र पूर्व जन्मको अवस्थालाई पनि सम्भन्ध । यस कवितामा गर्भावस्थाको स्मृतिको अवस्थामात्र प्रस्तुत गरिएको छ ।

जीवमा ब्रह्मको भ्रम र सत्त्वको बोध

प्रस्तुत कवितामा ब्रह्मसँगको साक्षात्कारको अवस्थामा पुगेको जीवमा ब्रह्मत्वको भ्रम हुन्छ भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ । वेदान्त दर्शनअनुसार ब्रह्मसँगको साक्षात्कारको अवस्थामा पुगेको जीवमा ब्रह्मत्वको भ्रम हुनु तपोप्रज्ञास्मृति (शर्मा, सन् २०१०, ६७४) को अवस्था हो । त्यसपछि जीवले आफ्नो अस्तित्व थाहा पाएर आफू पनि ब्रह्म नै हो भन्ने ज्ञान गर्नु तत्त्वमङ्सि (शर्मा, सन् २०१०, ६८५) को अवस्था हो । यो जीवको सत्त्वको बोधको अवस्था हो । यस कवितामा तपोप्रज्ञास्मृति (शर्मा, सन् २०१०, ६७४) को अवस्थामा जीवले आफ्नो अस्तित्व, प्रमाणत्व, प्रमेयत्व, परमात्माभन्दा सानो सम्फेको अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ उसले यस अवस्थामा आफ्नो शरीरत्व वा पाञ्चभौतिक अवस्थालाई भन्दा पनि संज्ञानात्मक अवस्थाको खोज गरेको छ । त्यस अवस्थामा जीवले आफूमा भएको अज्ञानता, अन्धता थाहा पाएको छ । यस अवस्थालाई यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ । यस कवितामा तपोप्रज्ञास्मृति (गोयन्का, सन् २०१०, २२३) पछिको तत्त्वमङ्सि (शर्मा, सन् २०१०, ६८५) को अवस्थाको पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यस कवितामा तत्त्वमङ्सिको आत्म अमर छ यो मर्दैन भन्ने अवस्था पनि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यो तपोप्रज्ञास्मृति (गोयन्का, सन् २०१०, २२३) को चरम अवस्था हो । यसलाई कवितामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ -

तर मेरो उपलब्धि खोइँ? - खोइ ? -

म पाउँछु भन्नकन् बाकिलै गएको अन्धता ।

मेरो उद्धार अन्यत्र कै छैन, ममा मात्र छ- म छु ?

छु भन्ने छोडेको दिन मलाई अरु मर्यो भन्नेछन् ?

तर म त अजरामर हुँ- कसरी मर्न सक्छु ? (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७९)

यस कवितामा वेदान्तको आत्मा अजर छ, अमर छ भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ । आत्मालाई न त काट्न सकिन्छ न त डढाउन सकिन्छ अर्थात् नैनं छिन्दन्ति शास्त्राणी नैनं दहति पावक, (अधिकारी, २०१८ : २९) भन्ने

भावलाई 'म त अजराम हुँ' भन्ने सन्दर्भबाट प्रस्तुत गरिएको छ। यस कवितामा आत्मा शरीर मर्दा मरे जस्तो हुन्छ। सामान्य मानिसहरू यसलाई माच्यो भन्ने सम्फन्छन् भन्ने भावलाई कवितात्मक रूपमा 'छु भन्ने छोडेको दिन मलाई अरू मच्यो भन्ने छन' भन्ने सन्दर्भबाट प्रस्तुत गरिएको छ। यस कवितामा जब मानिसले ज्ञान प्राप्त गर्दै तब उसले शरीरलाई म र मेरो भन्न छाडेर आत्मलाई म भन्दछ भन्ने दार्शनिक भाव प्रस्तुत गरिएको छ। यहाँ ज्ञानको अवस्थामा जीव शरीरलाई भन्दा आत्मलाई सत्य ठान्दछ भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ। यहाँ आत्म र शरीरको भिन्नतालाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ। यहाँ वेदान्त दर्शनको शरीराश्रयत्वमात्रम् (त्रिपाठी, सन् २००५, १९) अर्थात् शरीर आत्माको आश्रय हो। शरीर आत्मको वासस्थान हो। जब यो शरीर मर्दै तब मानिसहरू मरेको ठान्दछन् तर आत्म मर्दैन भन्ने भाव यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। त्यस अवस्थामा जीव अनन्तभन्दा या ईश्वरभन्दा अरू आफ्नो सहारा कोही देख्दैन भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ। यस अवस्थामा उसले आफैलाई ब्रह्मत्व प्रज्ञात्व प्राप्त भएको ठान्दछ भन्ने भावलाई "मेरो उद्धार अन्यत्र कतै छैन, ममा मात्र छ, म छु" भन्ने सन्दर्भबाट प्रस्तुत गरिएको छ। वेदान्त दर्शनअनुसार यो तत्वमःसि (शास्त्री, सन् २०१६, ५)को अवस्था हो। यस अवस्थामा जीवनले आफ्नो मुक्तिकर्ता आफै भएको ठान्दछ। जीवको मुक्तिको अवस्था

प्रस्तुत कवितामा ब्रह्म साक्षात्कारको अवस्थामा पुरोको जीवको मुक्तिको अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ। यस कवितामा वेदान्त दर्शनको अहमेव ब्रह्मनैकरूपम् (त्रिपाठी, सन् २००५, १६) अर्थात् म पनि ब्रह्म नै हुँ ब्रह्मको अनेक रूप मध्येको एक रूप म हुँ भन्ने क्रम मुक्तिको अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ। यस अवस्थामा जीवले पूर्ण ज्ञान प्राप्त गरेको छ। यस अवस्थामा जीव आफू ब्रह्माको अनेक परमाणुमा आफ्ना अवस्थाको बोध गर्दछ भन्ने भाव यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

हो सङ्गुचित "म" असङ्ग य परमाणुमा बाँडिएर
कोटिकोटि "म" भएको
सङ्गोची मलाई नै पत्ता हुनेछैन, त्यति मात्र हो,
नत्र भने म त निर्विकार निरहङ्गार अगणित परमात्मा हुँ
सदा रहिरहने अच्युत। (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७९)

यस कवितामा आएको सङ्गुचित 'म' असङ्ग य परमाणुमा बाँडिएर कोटिकोटि "म" भएको भन्नेमा वेदान्त दर्शनको ब्रह्मनैकरूपम्को सन्दर्भ आएको छ। यहाँ "म" भन्ने जीवले सुरुको आफूलाई सङ्गुचित "म" ठानेको छ, भने पछि गएर उसले आफूलाई असङ्ग य परमाणुमा बाँडिएर कोटीकोटि "म" भएको देखेको छ। वेदान्त दर्शनअनुसार यो ब्रह्म साक्षात्कारको अवस्था हो। वेदान्त दर्शनअनुसार अन्तर यात्राबाट वा तपस्याबाट जीवले ब्रह्म साक्षात्कार गर्दाको आस्थामा ब्रह्ममय आनन्दमा त पुरछ तर ऊ ब्रह्म चाहिँ हुँदैन यस्तो अवस्था जीवको मुक्तिको अवस्था हो। यस अवस्थामा जीवलाई अहमेवब्रह्माण्डम् अर्थात् म नै ब्रह्माण्ड हुँ भन्ने भाव आउँदूँ। यस्तो अवस्थामा जीवमा अहमेव ब्रह्माण्डम् भन्ने भए पनि अहमेवब्रह्मा अर्थात् म नै ब्रह्मा हुँ भन्ने भाव चाहिँ हुँदैन। यस अवस्थामा जीवमा ब्रह्मैक सत्यं जगन्मथ्या भन्ने भाव जागृत हुन्छ। उसले यस अवस्थामा परमात्मा नै सत्य हो र जगत् मायाजालिक हो भन्ने निक्यौल गर्दै भन्ने दार्शनिक भावलाई कवितामा यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ -

सङ्गोची मलाई नै पत्ता हुनेछैन, त्यति मात्र हो,
नत्र भने म त निर्विकार, निरहङ्गार अगणित परमात्मा हो
अविनश्वर अविभाज्य अनन्त अणु

सदा रहिरहने अच्युत (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७९)

यस कवितामा परमात्माको स्वरूप वर्णन गरिएको छ। वेदान्त दर्शनअनुसार ईश्वर निर्विकार, निरहङ्गार, अगणित, अविनश्वर, अन्तरान्तर, अविभाज्य, अनन्त, सर्वव्यापक हुन्छ। वेदान्तको ईश्वरको स्वरूपको सन्दर्भ प्रस्तुत कवितामा गरिएको छ।

यस कवितामा जीवले ब्रह्मको साक्षात्कार गरेको अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ। वेदान्त दर्शनअनुसार यो अविद्याको अवस्था हो। ब्रह्म प्राप्ति नै आनन्द प्राप्ति हो। यस कवितामा जीवमा भएको संसारको मिथ्यात्वको आवरण हटेर गएको अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ। यस वेलामा कुनै दुःख सुखको अनुभव हुँदैन भन्ने वेदान्त दर्शनको मोक्षको अवस्थाको प्रस्तुत गरिएको छ। यो ब्रह्म प्राप्तिको र आनन्द प्राप्तिको अवस्था हो। यहाँ जीव अन्तर्जगत्मा ब्रह्म प्राप्तिको आनन्दमय अवस्था वा परमात्मासँग साक्षात्कार अवस्थामा पुगेर जीवन मुक्तिको अवस्थामा पुगेको सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। यस दार्शनिक भावलाई प्रस्तुत कवितामा यसरी व्यक्त गरिएको छ -

यहाँ अहिले चाहिँ

निर्विकल्प समाधिस्थ आनन्दमय सत्य शून्यको अनुभाव गर्ने

मूर्ख म शुद्ध बुद्ध हुँ।

यहाँ म मलाई ढाँटन सक्तिनँ,

छल्न सक्तिनँ, ठग्न सक्तिनँ। (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७९)

यहाँ जीव समाधिस्थ अवस्थामा रहँदा आनन्दमय सत्य शून्य अवस्थाको अनुभव गर्दछ भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ। वेदान्त दर्शनअनुसार यस अवस्थामा जीवले सत्य अनुभव गर्दछ। वेदान्त दर्शनअनुसार यस्तो अवस्था सान्निध्य मुक्तिको अवस्था हो।

कर्म फलको प्रभाव

प्रस्तुत कवितामा वेदान्त दर्शनको कर्म फलको प्रभाव प्रस्तुत गरिएको छ। यस कवितामा कर्मअनुसार त्यसको परिणाम मिल्दै भन्ने वेदान्त भावलाई प्रस्तुत गरिएको छ। यस कवितामा कर्मको फल वा पुण्यको अवस्थालाई ऐनाको प्रतीकद्वारा चिनाइएको छ। यस कवितामा ऐना आफ्नो पूर्वकर्मको स्मृति अवस्थाका रूपमा आएको छ। यस कवितामा जीव ब्रह्म साक्षात्कारपछि आफ्ना जीवनका सारा फल भोगदछ। त्यो कर्मादर्शको अवस्था हो। यस कवितामा त्यस कर्मादर्शको अवस्थालाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ -

मेरो नुहाउने कोठाको भित्तामा एउटै हेर्ने ऐना छ,

त्यसमा म नित्य देखै जान्छु

प्रति क्रतुले जस्तो निस्तुरी कालको धारिलो खद्ग प्रहारद्वारा

एक एक गम्भीर चोट थप्दै खादै खुम्च्याउदै लागेको (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७९)

यस कवितामा समाख्याताले आफ्नो विगतमा प्रत्येक कुरा सम्भिएको छ। उसले आफूले पहिला सत्य ठानेका प्रेम, माया, मोह, बैँस, सुख, सौन्दर्य आदि सबै भ्रमात्मक र क्षणिक रहको निष्कर्ष निकालेको छ। यहाँ समाख्याताले आफू कालका वशमा परेर वृद्ध अवस्थामा पुगेको अनुभव गरेको छ।

बहिर्जगत्को मिथ्यात्व

प्रस्तुत कवितामा बहिर्जगत्को मिथ्यात्वको सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। वेदान्त दर्शनअनुसार ब्रह्म साक्षात्कार को अवस्थामा जीवले बहिर्जगत्का आफ्ना जीवनका सारा कर्म सम्भन्ध र त्यसै अनुरूपको फल भोगदै भन्ने भावलाई

यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ। यहाँ समाख्याताले आफूले बहिर्जगत्‌मा आफूले गरेका सारा जीवनको काम सम्फेको छ। त्यस कुरालाई समाख्याताले आफूले जीवनमा जुन कुरालाई सुख मानेको थियो वास्तवमा ती कुरा दुःखपूर्ण पो रहेछन् भन्ने भाव यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। यस कवितामा बाहिरी संसार क्षणिक र दुःखपूर्ण रहेको हामी जुन भौतिक कुरालाई सुख पूर्ण र सत्य ठान्छौं त्यही कुरा असत्य भ्रमपूर्ण हुन्छ भन्ने भाव यस कवितामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ -

गन्नै नसकिने सुखका फिल्का हात परेथे
सार निभे ।

अब ती गुराँस रङ्गविहीन भई बैलाईकन सुकै छन्
दाँत भर्नाले तिनमा बजे सङ्गीत बेसुरा हुँदैनन्
कैयन् बज्रपातले कपाललाई सेतै खरानी परिसके
सुखका सपना सब पहल ओठ आँखा भित्र-भित्र देखै छन् (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १८०)

यस कवितामा वेदान्त दर्शनको जीव ब्रह्म साक्षात्कार पछि पनि यो लौकिक संसार भोग्न आउँछ, वा यस कवितामा वेदान्त दर्शनको जीवात्मा कर्मभोग गर्न ब्रह्म साक्षात्कारपछि पनि तयार हुन्छ भन्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। यस कवितामा ब्रह्म साक्षात्कार गरेपछि बाहिरी संसारमा आएर आफ्नो शरीर अनुसार जीव आफ्नो कर्ममा लाग्न सक्छ भन्ने दार्शनिक भाव प्रस्तुत गरिएको छ। त्यस अवस्थामा जीवमा दैन, अपस्मार, क्लेश हुन्छ। त्यसपछि जीव पुनः यो संसारमा फर्कनु पर्छ र आफ्नो कर्म गर्न बाध्य हुनुपर्छ भन्ने भाव यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ। जीवले अन्तर्जगत्‌मा हुँदा जुन शान्ति आनन्द चैन प्राप्त गरेको थियो त्यो बहिर्जगत्‌मा प्राप्त गर्न सक्दैन। बहिर्जगत्‌मा राप, ताप, द्वेष, वैमनश्यता छ। यहाँ युद्ध, अशान्ति, भए पनि सबै सहनुपर्छ भन्ने भावलाई कवितामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ -

अब यो सबै पुछ्नु पर्छ, निचोरेर सुकाउनु पर्छ
सब सब पन्छाउनु पर्छ, अनि उभिनु पर्छ
अरूको निमित्त मुस्कानको फूल
आगोको विच फुलाएर (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १८०)

यस कवितामा बाहिरी जगत्‌मा मानिसको अरूका निमित्त बाँच्नुपर्छ भने भित्री जगत्‌मा चाहिँ आफ्नो लागि बाँच्न पाइन्छ। बाहिरी जगत्‌मा म मेरो भन्ने अहम् छ। यहाँ मानिसले गर्नुपर्ने अनेक कर्तव्यहरू छन्। यहाँ हजारौं बाध्यता र विवशताहरू छन्। ब्रह्म साक्षात्कारपछि यो बाहिरी जगत्‌मा भ्रमात्मक खेल हो भन्दा भन्दै पनि जीवले शरीरको भाग अनुसार कर्म गर्नु पर्छ भन्ने वेदान्त चिन्तन यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। वेदान्त दर्शन अनुसार बहिर्जगत्‌मा अज्ञानताका कारणले तुच्छ बनेको छ। यस सन्दर्भलाई कवितामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ -

त्यहाँ मेरो देश छ,
मेरो राजा, मेरो जनता मेरा बान्धव मित्र त्यही छन्
मरो असङ्ग कर्तव्यहरू छन्
थालिएका खेलहरू पूरा गरिदिनु छ
जीवनले प्रारम्भ गरिएका दन्त्यकथा भैं कथा कथित
मृत्युको पूर्णविरामले छुटाइकन छोड्नु छ ?

थुकसंग छुटाछुट काटकुट नै निलिरहनु परे पनि

सगरमाथाले भै आफूचाहिँ तपले कालै भई डढेर पनि (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १८०)

यहाँ हामीले गर्नु पर्ने अनेक बाध्यता र विवशता छन् । यो बाहिरी संसारमा मानिसलाई नमारुन्जेल दुःख दर्द, पीडा छ । मानिस यही बाहिरी संसारको ताप र पीडामा मृत्यु कुरेर बस्न बाध्य छ । यहाँ काटकुट विष पिएर भए पनि अर्काको मलाई र स्वार्थका निम्नित बाँच्नु परेको छ भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ वेदान्त दर्शनको क्लेशादयकोऽयं निर्जीवाकल्पः खिलसंसार संसार (शर्मा, २०१०, ७१४) अर्थात् यो भौतिक जन्म-मरणले व्याप्त सबै संसार क्लेश, पीडा आदिले व्याप्त छ भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

बहिर्जगत्को अवस्था र जीवको कर्म

प्रस्तुत कवितामा बहिर्जगत्मा जीवले गर्नु पर्ने कर्मको चर्चा गरिएको छ । यस कवितामा बाहिरी संसारको जर्जर अवस्थामा प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ मानिस मानिसविच वैमनश्यता, द्वेष छ । यहाँ मानिसमा बाँचिदिनै पर्ने बाध्यकारी अवस्था छ । मानिस नचाहेर पनि बाँच विवश छ । बाहिरी संसार भन् विषम अवस्थामा पुगेको अवस्था यस कवितामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

मेरो कतिकति प्रण बाँकी छन्, प्रणय बाँकी छन् गर्नुपर्ने,
ऋणहरू छन् तिनै पर्ने,
चाँडै चुहिदै सकिनु हुँदैन,
बिच बाटोमा भारी गति छोडीकन अडनु हुँदैन,
आँसुको वाष्प शक्तिले धकेली मानवतावादी रथलाई
अगाडि अगाडि हाँक्नु छ । (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १८१)

यस कवितामा मानिसले गर्नुपर्ने धर्म प्रस्तुत गरिएको छ । शाङ्कर वेदान्तका अनुसार मानिसले मठ, मन्दिर मा बसेर मन्त्र जप गर्नु, कर्मकाण्ड गर्नु मात्र धर्म होइन आतङ्क, हिंसा अविश्वास, भयको अग्निमा जल्दै गएको गएको मानवता लाई सकारात्मक दिशा दिनु साँच्चैको व्यवहारिक धर्म हो (सक्सेना, सन् २००५, १४३) । यस कवितामा वेदान्त दर्शनको यही मर्मलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ -

आँसुको वाष्प शक्तिले धकेली मानवतावादी रथलाई
अगाडि अगाडि हाँक्नु छ
मनुष्यमात्रको स्वास्थ्यको निम्नि
अभ खित्का छोडी हाँसेर

सबलाई निश्चित हँसाउनु छ । (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १८१)

यस कवितामा मानिसको मुख्य कर्तव्य परोपकार हो भन्ने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ परोपकार नै मानिसको धर्म हो भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ बहिर्जगत्मा मानिसले गर्नुपर्ने उत्तम कर्तव्य मनुष्यमात्रलाई हँसाउनु नै हो भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ बहिर्जगत्मा मनुष्यमात्रलाई हँसाउनु नै मानिसले गर्ने उत्तम कर्तव्य हो भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ बाहिरी जगत् नैराश्यपूर्ण युद्धमय, अस्तव्यस्त, द्वेषपूर्ण छ, यस जगत् मा मानवताको अवस्था ज्यादै दयनीय रहेको छ । यहाँ आपसी फुट, कलह, क्रोध, वैमनश्यता छ । यस्तो अवस्थामा मानिसमा विश्व बन्धुत्वको भावमा जागृत गराउनु पर्छ । शाङ्कर वेदान्तका अनुसार मानिसको काम भनेको मानवको भावना परिवर्तन गरी वसुदैव कुटुम्बकम्को भावना जागृत गराई संसारलाई सुन्दर बनाउने हो । यस सन्दर्भलाई

कवितामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ -

मूर्खताले लडी रहेका बुद्धिमान द्वैषी भाइहरूको
कोधारिनिमाथि सत्याग्रहले प्रेमरस वर्षाउनुछ
'मेरो नुहाउने कोठा' बाहिर

जलिरहेको संसार छ। (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १८१)

यस कवितामा बाहिरी संसार जलिरहेको, युद्ध र भाइभाइ विचको द्रेष्टले जर्जर बनेको भाव प्रस्तुत गरिएको छ। यहाँ मानिस विश्वबन्धुत्वको मन्त्र विर्सिएर आपसमा काटाकाट मारा गरिरहेका छन्। त्यसैले यो बाहिरी संसार अशान्त र कोधारिनिमा जलिरहेको निष्कर्ष समाख्याताले प्रस्तुत गरेको छ।

शब्द प्रयोग र दर्शनको सामञ्जस्य

प्रस्तुत कवितामा शब्दको प्रयोगबाट वेदान्त दर्शनको सौन्दर्यात्मक सामञ्जस्य प्रस्तुत गरिएको छ। प्रस्तुत कवितामा 'मेरो नुहाउने कोठा' शीर्षक मा 'म' को नुहाउनेले एकान्त तप गर्ने र कोठाले तपस्या गर्ने स्थल वा अन्तर्जगत् भन्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गरेको छ। यसबाट अन्तर्जगत्तर्फको यात्रा वा संसारको सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। "पानीले सफा गरेर यसलाई नरक हुनुबाट मैले सधैँ बचाइराखेको छु" (१७८) भन्ने सन्दर्भबाट ज्ञानले सधैँ सफा गरेर नरक हुनबाट वा तुच्छतावाट बचाएको अर्थ प्रस्तुत गरिएको छ। "सुसज्जित वैभवशाली स्वर्गीय जलधर जस्तो" (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७८) बाट वेदान्त दर्शनको तपस्याबाट प्राप्त हुने स्वर्ग वा पूर्ण मुक्त अवस्था भन्ने सन्दर्भबाट वेदान्त दर्शनको तपोभूमि एकान्त हुनुपर्छ त्यसबाट मन एकीकृत हुन्छ भन्ने बहिर्जगत्बाट अन्तर्जगत् तर्फको यात्रा गर्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। "म नाङ्गै हुन्छ - निर्बाङ्ग- बन्धन मुक्त !" (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७८) भन्न सन्दर्भबाट अन्तर्जगत्मा बाहिरी सांसारिक बन्धन बाधा हुँदैन त्यहाँ त जीव निर्बाङ्ग बन्धन मुक्त हुन्छ भन्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। "कस्तो तीखो त्यो संसार। म त्यसलाई कसरी हुन सक्छु जहाँ छोए पनि घोच्छ डाम्छ" (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७८) भन्ने कथनमा वेदान्त दर्शनको बाहिरी जगत् अज्ञानका कारणले दुःखपूर्ण छ। यहाँ प्रत्येक जीवले दुःख भोग्नु पर्छ भन्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ :

म सित केवल मेरो ममता छ-

म हुँ, म छु, म रुन्छु

मसित अरू केही छैन म माग्ने हुँ। (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७८)

माधिको सन्दर्भमा वेदान्त दर्शनको जीवन ज्ञान प्राप्त गरेपछि जीवनमा आएको चेतना भन्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। यो वेदान्त दर्शनको अहम् ब्रह्मासिको अवस्था हो। यस सन्दर्भलाई कवितामा कलात्मक किसिमले प्रस्तुत गरिएको छ। "आकाशगङ्गामा मिलेरै थामिनेछ" (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७८) मा आकाश गङ्गाबाट ब्रह्मा साक्षात्कार वा मोक्ष भन्ने सन्दर्भलाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

म कवि दुर्बल कति मूर्ख, कति सानु, चानुमानु,

आफैलाई गिज्याएर म हाँस्छु (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७९)

उक्त सन्दर्भ वेदान्त दर्शनमा जीवनले ज्ञान प्राप्त गरेपछि उसमा खुलेको चेतनाको अवस्था हो। यस सन्दर्भलाई कविले कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्।

"अनि अन्तसित एक भएर पूर्ण विशेष बस्दिन" (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७८) भन्ने अंशमा वेदान्त दर्शनको जीव पूर्ण हुँदैन अन्तरात्मा पूर्ण हुन्छ भन्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। "मलाई गर्भवासको विशुद्ध शान्तिको अनुभूति

हुन्छ” (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७९) भन्ने अंशमा वेदान्त दर्शनको जीवले ज्ञान प्राप्त गरेपछि आफ्नो गर्भावस्था र गर्भवाट बाहिरी जगत्‌मा आएपछिका सारा कुरा सम्फन्छ भन्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। “मेरो उद्धार अन्यत्र कै छैन, ममा मात्र छ म हुँ” (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७९) भन्ने कथनमा वेदान्त दर्शनका तत्त्वमःसि अर्थात् त्यो तिमी नै है भन्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। “छु भन्ने छोडेको दिन मलाई अरू मयो भन्ने छन्, तर म त अजरामर हुँ कसरी मर्न सक्छु ?” (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७९) भन्ने कथनमा वेदान्त दर्शनको पाञ्चभौतिक शरीर मर्ख आत्मा मर्दैन भन्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। जीवमा मृत्यु वा मरणत्वको लेश हुँदैन त्यस्तो लेश त पाञ्चभौतिक शरीरमा मात्र हुन्छ भन्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। “हो सङ्गुचित म असङ्ग परमाणुमा बाँडिएर कोटिकोटि म भएको सङ्गोची मलाई पता हुन छैन, त्यति मात्र हो,” (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७९)

यस माथिको सन्दर्भमा वेदान्त दर्शनको ब्रह्मैकरूपम् अर्थात् ब्रह्मा एउटै हो तर त्यसका अनेक रूप छन् भन्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। “नत्र भने म त निर्विकार निरहङ्कार अगणित परमात्मा हुँ अविनश्वर अविभाज्य अन्तर्णु सदा रहिरहने अच्युत” (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७९) यस कथनमा वेदान्त दर्शनको मोक्षको ज्ञान प्राप्तिको अवस्थामा जीव पूर्ण रूपमा ब्रह्मसँग सन्निकट हुन्छ। यो वेदान्त दर्शनको अहमेवब्रह्माको अवस्था हो। वेदान्त दर्शनअनुसार यस अवस्थामा जीव आफू र परमात्मा विच एकत्व र अनेकत्वको मात्र फरक पाउँछ अरू कुरा एकै देख्छ भन्ने वेदान्त दर्शनको अन्तर्जगत्‌मा ब्रह्म साक्षात्कार हुने सन्दर्भ यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। “निर्विकल्प समाधिस्थ आनन्दमय सत्य शून्यको अनुभव गर्ने, मूर्ख म शुद्ध बुद्ध हुँ” (त्रिपाठी र अन्य, २०६०, १७९) भन्ने कथनमा वेदान्त दर्शनको ब्रह्म सत्यं भन्ने सन्दर्भलाई कवितात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

यस कवितामा भौतिकजगत्‌का जीवले भोग्नु र गर्नुपर्ने अनेक दुःख कष्ट दर्द आदिलाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस कवितामा वेदान्त दर्शनको कष्टमय जगत् भन्ने सन्दर्भ कविताको अन्तिममा प्रस्तुत गरिएको छ। यस कवितामा आएको ‘मेरो नुहाउने कोठा’ बाहिर जलिरहेको संसार छ। यस कवितामा बहिर्जगत्‌मा मानिसले गर्नु पर्ने काम मानवतावादको रक्षा हो भन्ने सन्दर्भले वेदान्त दर्शनको मूलभूत सार कुरालाई समेटेको छ।

निष्कर्ष

‘मेरो नुहाउने कोठा’ वेदान्त दर्शनको जगत् चिन्तनमा केन्द्रित कविता हो। यस कवितामा वेदान्त दर्शनको बहिर्जगत् र अन्तर्जगत्‌को भेदाभेद र त्यहाँका यथार्थता प्रस्तुत गरिएको छ। यस कवितामा जगत्‌सम्बन्धी चिन्तन प्रायोगिक रूपमा अथवा नियोजित रूपमै आएको छ। यहाँ अन्तर्जगत् शान्तिमय, आनन्दमय हुन्छ र बाहिरी संसार चाहिँ अशान्त, क्रोध, वैमनश्यता र युद्ध ग्रस्त रहेकाले अन्तर्जगत् नै राम्रो रहेको निर्कौल प्रस्तुत गरिएको छ। यस कवितामा ‘मेरो नुहाउने कोठा’ अन्तर्जगत्‌को प्रतीक बनेर आएको छ। यहाँ मानिसको जीवनमा अन्तर्जगत्‌को यात्रा अपरिहार्य रहेकाले त्यसतर्फको यात्रा गर्ने पर्व भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ। अन्तर्जगत् ब्रह्म साक्षात्कार वा ज्ञान प्राप्तिको जगत् हो भन्ने सार यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ। यहाँ अन्तर्जगत्‌मा पुरदा वेदान्त दर्शनअनुसार पूर्ण ब्रह्म साक्षात्कारको अवस्थामा पुगिने र अहम् ब्रह्मःसि वा म पनि ब्रह्म हुँ भन्ने अवस्था वा मोक्षको अवस्थामा पुग्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ। यहाँ अन्तर्जगत्‌मा पुरदा सांसारिक क्षुद्रता, क्लेश दुःखको अनुभव नहुने र एक किसिमको आनन्द प्राप्त हुने सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। यहाँ वेदान्त दर्शनको बहिर्जगत् सम्बन्धी चिन्तन पनि प्रस्तुत गरिएको छ।

वेदान्त दर्शनको बाहिरी जगत् मायाजालिक हो। यसमा मानिसले यथार्थ थाहमा पाउँदैनन्। त्यसैले बाहिरी जगत् द्वेष कोलाहल, युद्ध ग्रस्त हुन्छ भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ। यहाँ यस्ता बाहिरी संसारमा मानिसले मानवहितको कामलाई भने कहिल्यै पनि भुल हुँदैन भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, अम्बिकाप्रसाद (२०५७). श्रीमद्भगवतगीता गीता लोकभाष्य. श्रीमती लोकलक्ष्मी अधिकारी।
 गोयन्का, हरिकृष्णदास, (सन् २०१०). वेदान्त दर्शन. गीता प्रेस।
- त्रिपाठी, रामकृष्ण (सन् २००५). वेदान्तसारः चौखम्बा पब्लिशर्स।
- त्रिपाठी, वासुदेव, सुवेदी केशव र न्यौपाने, दैवज्ञराज (२०४६). नेपाली कविता भाग ४. साभा प्रकाशन।
- मिश्र, उमेश (सन् २००३) भारतीय दर्शन. उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान।
- शर्मा, उमाशइकर (२०१०ई.). सर्वदर्शन सङ्ग्रह. चौखम्बा विद्याभवन।
- शास्त्री, हरिदास (सन् २०१६) वेदान्तदर्शनम्. श्रीगादधार गौरहरि प्रेस।
- सक्सेना, प्रवेश (२००५). भारतीय दर्शनों में क्या है?. पुस्तक महल।

नेपालको अन्तराष्ट्रिय व्यापार : वृद्धि, संरचना, र दिशा

नरेशबहादुर वस्नेत

उपप्राध्यापक

इमेल : basnetnare@gmail.com

सारसङ्गस्थेप: यस अध्ययनको उद्देश्य नेपालको वैदेशिक व्यापारको वृद्धि, संरचना र दिशाको अध्ययन र विश्लेषण गर्नु हो। यस अध्ययनमा सहायक आँकडाको प्रयोग गरी वर्णनात्मक विधि प्रयोग गरिएको छ। सामान्य तथ्याङ्ककीय औजारहरू औषत, प्रतिशत तथा अनुपातद्वारा आँकडाको विश्लेषण गरिएको छ। यस अध्ययनमा नेपालको वैदेशिक व्यापारमा अत्यन्तै कम उपस्थिति रहेको पाइएको छ जसले गर्दा प्रत्येक आर्थिक वर्षहरूमा व्यापार घाटा व्यहोर्नु परिहरेको छ। नेपाल दुई ठुला राष्ट्र चीन र भारतविच एक भू-परिवेष्टित राष्ट्रका रूपमा रहेको छ। वस्तुगत तथा देशगत व्यापार विविधीकरणमा गर्न नसक्नु यसको मुख्य कारण रहेको छ भने भू-परिवेष्टित अवस्था, निर्यातमा कमी, खुला सिमाना, वस्तुहरूको न्यून गुणस्तर, साधनहरूको उचित परिचालनको अभाव, धेरै आयात कम निर्यात, उत्पादनको उच्च लागत, न्यून उत्पादन, विज्ञापनको अभाव, औद्योगिक विकास कम गतिमा हुनु, अनुसन्धानको कमी, सरकारी नीतिको अभाव आदि यसका अन्य कारणहरू हुन्। तसर्थ यसवाट छुटकारा पाउनका लागि प्रतिस्पर्धा क्षमता बढाउन उपयुक्त नीतिहरूको निर्माण गर्नुपर्दछ। यसका साथै वस्तुहरूको स्वरूप तथा नयाँ बजार उद्घाटन गर्न नितान्त आवश्यक देखिन्छ।

शब्दकुञ्जी: अन्तर्जगत, बहिर्जगत, परमात्मा, साक्षात्कार, ब्रह्मत्व

१. विषय परिचय

विश्वमा जति पनि देशहरू छन् तिनी प्राकृतिक साधन, श्रमसाधन आदिका दृष्टिकोणले एकै खालका वा समान छैनन, अर्थात प्रत्येक देशमा प्राकृतिक साधन र श्रमसाधन भिन्नै हुन्छ। यस कारणले गर्दा सबै राष्ट्रहरूले सबै थोक वा वस्तुहरूलाई एकनासले कुशलतापूर्वक उत्पादन गर्न सक्दैनन्। जस्तो कि कुनै एउटा वस्तुको उत्पादन गर्नमा एउटा देशले बढी दक्षता हासिल गरेको हुन्छ भने अर्को वस्तुको उत्पादनमा जरुरी छैन कि त्यही देश बढी कार्य कुशलताका साथ गर्न सक्छ। यसको परिणामस्वरूप एउटा देशले त्यही वस्तु उत्पादन गर्दै जसलाई त्यही देशले अन्य देशहरूको तुलनामा बढी कुशलतापूर्वक उत्पादन गर्दै। त्यस्तै अर्को देशले पनि त्यही वस्तु उत्पादन गर्दै जसलाई त्यस देशले अन्य देशको तुलनामा बढी कार्यकुशलतापूर्वक उत्पादन गर्न सक्छ। यसप्रकारबाट उत्पादन कार्य गरी एक अर्काको वस्तुको आयातनिर्यात गर्दा दुवै राष्ट्रलाई लाभ हुने देखिन्छ जसले गर्दा अन्तराष्ट्रिय व्यापार सुरु हुन्छ (कुशियैत, २०६८ : ३)।

जबदेखि मानव सभ्यताको सुरुवात भयो त्यसै बेलादेखि नै व्यापारको पनि सुरुवात भएको पाइन्छ। मानव सभ्यताको सुरुवातसँगै मानिसले आफूसँग भएका वस्तुहरू तथा आफुलाई आवश्यक पर्ने आफूसँग नभएका वस्तुहरू एक अर्काविच साटासाट गर्न थाले। वास्तवमा यो नै व्यापारको सुरुवात थियो। पछि आएर विनिमय प्रणालीमा देखापरेका विभिन्न कठिनाइका कारण व्यापारलाई सरलीकृत गर्नको लागि मुद्राको आविष्कार हुन पुरयो। मुद्राकै कारणले आज विश्वको जुनसुकै देशसँग जोसुकै व्यक्तिले पनि सहज रूपमा व्यापार गर्न सम्भव तथा सहज भएको छ। वस्तु साटासाट गर्ने प्रथावाट सुरुवात भएको व्यापारको धारणा आजको एक्काइसौं शताब्दीसम्म आइपुरदा ज्यादै फराकिलो तथा व्यापक बन्न पुगेको छ। प्राचीन समयमा व्यक्ति-व्यक्तिका विचमा मात्र सीमित रहेको व्यापार हाल

व्यक्ति-व्यक्तिका विचमा मात्र सीमित नरहर विभिन्न संघ-संस्थाहरू, एक देशतथा अर्को देशका विचमा तथा सम्पूर्ण विश्व जगत्सँग नै हुने गर्दछ । विभिन्न व्यक्ति, सङ्घसंस्था तथा देशहरूले उत्पादन गरेका वस्तु तथा सेवाहरूको व्यापारतिनीहरूका विच हुने गर्दछ । विभिन्न देशविच सम्पन्न हुने अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार कै कारण एक देशमा विकसित भएको प्रविधि, शैक्षिक प्रगति, सञ्चारको क्षेत्रमा भएको विकास आदि जस्ता ज्ञानका अपार भण्डारहरूको आदानप्रदान हुन गई देशको विकास प्रक्रिया अगाडि बढेको पाइन्छ । व्यापारकै कारण विकसित तथा अविसित देशको आर्थिक तथा सामाजिकविकास प्रक्रियामा सहजता आइरहेको छ (पौडेल, २०७३ : २७३) ।

उत्पादनको उच्च लागत र अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा कमजोर पहुँचका साथै नेपालको निर्यात आधार विस्तार गर्नका लागि प्रमुख बाधाहरू हुन । थप रूपमा भन्नुपर्दा, नेपालको सीमित निर्यातयोग्य वस्तुहरू, जस्तै गलैंचा र तयारी पोसाकहरू जसले कूल विदेशी निर्यातको दुईतिहाइभन्दा बढी ओगटेको थियो, पछिल्लो समय चमक गुमाएको छ । भारतमा निर्यात हुने अधिकांश वस्तुमा भन्सार-कोटामुक्त पहुँचको अवसर प्रदान गरेको छ । तर, भारतका केही राज्यहरूमा निर्यातको बलियो सम्भावना भए पनि नेपालमा भारतीय बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने वस्तुको उत्पादनको अभाव छ । उत्तरी छिमेकी चीनले पनि यस्तै व्यवस्था प्रस्ताव गरेको छ तर कथा कम वा कम उस्तै छ । उत्पादित वस्तुहरूको निर्यात प्रदर्शन अत्यन्त निराशाजनक छ । समग्र निर्यातमा आएको निरन्तर गिरावटले वैदेशिक व्यापार क्षेत्रमा निराशाजनक सङ्केत दिएको छ । जिडिपीमा कुल निर्यातको अंश एक दशकअधिको १० प्रतिशत र डेढ दशक अधिको १५ प्रतिशतबाट सन् २०१४-१५ मा ५ प्रतिशतमा भरेको छ । पछिल्लो एक दशकमा घरेलु मुद्रामा व्यापारिक वस्तुको निर्यात औसत ४.२ प्रतिशतले बढे पनि अमेरिकी डलरको हिसाबले भने सोही अवधिमा १ प्रतिशत भन्दा कम थियो । घटनुको मुख्य कारण अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने निर्यातयोग्य वस्तुको संख्या घटनु हो । करिब सात वर्षअधि कुल निर्यातको ८५ प्रतिशत उत्पादन उत्पादन हुने गरेको भए पनि गत आर्थिक वर्षमा यो अनुपात ७८ प्रतिशतमा भरेको छ । कुल निर्यात बास्केटमा कृषि उत्पादनको बढावो हिस्साले विगतका वर्षहरूमा उत्पादित वस्तुहरूमा नेपालको प्रतिस्पर्धात्मकता कमजोर भएको देखाउँछ । यसबाहेक, पछिल्लो दुई दशकमा नेपालले निकासी गर्दै आएका तयार वस्तु वा वस्तुहरूको प्रकारमा वस्तुतः कुनै परिवर्तन भएको छैन । तर, विगत पाँच वर्षयता सेवा व्यापार भने बढेको छ ।

रेमिट्यान्सले पनि आयात बढाउन मद्दत गरेकोले खपत बढेको छ । सुस्त आर्थिक वृद्धि भएता पनि विगत एक दशकमा नेपालमा माग बलियो रहयो, मुख्यतया आप्रवासी कामदारले पठाएको रेमिट्यान्सको कारणले । डलर को हिसाबले हेर्दा विगत दशकमा पेन्सनलगायत रेमिट्यान्सको औसत वार्षिक वृद्धि २१ प्रतिशत थियो । गत वर्ष नेपालले ६ अर्ब ६३ करोड अमेरिकी डलर रेमिटेन्स प्राप्त गरेको थियो, जुन अधिल्लो वर्षको नेपालले प्राप्त गरेको र कमको तुलनामा ११.३८ प्रतिशत बढी र कुल गार्हस्थ उत्पादनको ३१ प्रतिशत बराबर थियो । अर्थतन्त्रमा रेमिट्यान्सको ठुलो प्रवाहले डिस्पोजेबल आम्दानीलाई विगत १० वर्षमा औसतमा वार्षिक १३ प्रतिशतले वृद्धि गर्ने प्रेरित गरेको छ । तर, निर्माण सामग्री, घरेलु सामान, लक्ताकपडा लगायतका आधारभूत वस्तुको बढावो माग पूरा गर्ने अवसर सदुपयोग गर्न सक्ने स्वदेशी उद्योगको अभावमा नेपालसँग यस्ता वस्तु आयात गर्नुको विकल्प थिएन । जसका कारण पछिल्लो एक दशकमा डलरको हिसाबले कुल आयात ३.३ गुणाले औसत वार्षिक १५ प्रतिशतले बढेको छ । डलरको सर्तमा निर्यात वृद्धि लगभग स्थिर रहँदा नेपालले व्यापार घाटाको डरलागदो स्तर रेकर्ड गरेको छ । नेपालमा मात्रा, मूल्य र परिमाणात्मक दृष्टिकोणले निर्यातयोग्य उत्पादनको अभाव छ । नेपालले विभिन्न बजारमा आफ्ना उत्पादनलाई भन्सारमुक्त र कोटामुक्त पहुँचका लागि अनुरोध गर्दै आएको छ । तर, अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने

गरी गुणस्तरीय वस्तु उत्पादन गर्नेतर्फ ध्यान दिन सकेको छैन । वस्तुको श्रेणीमा २६ र सेवाको श्रेणीमा ७ वटा गरी करिब ३३ वस्तुहरू उच्च क्षमता भएका वस्तुको रूपमा पहिचान भएका छन्, वस्तु तथा सेवालाई निर्यातका लागि सहज रूपमा उपलब्ध गराउन कुनै ठोस प्रयास भएको छैन । बजार अनुसन्धान र बजार विकासमा कुनै गम्भीरता देखाइएको छैन । भारतको सबैभन्दा धेरै जनसङ्ख्या भएको क्षेत्र पनि भारतका पाँच राज्यहरूसँग नेपालको सिमाना छ । द्विपक्षीय नेपाल-भारत स्वतन्त्र व्यापार सन्धि भएसँगै नेपाल प्रतिव्यक्ति आय १,३४० अमेरिकी डलर, जुन नेपालको प्रतिव्यक्ति आयको भण्डै दोब्बर हो, ४० करोड जनताको बजार ट्याप गर्ने उपयुक्त स्थितिमा छ । तर, यति ठुलो बजारमा द्रृत रूपमा उदायमान हुने व्यापारिक अवसर खोज्ने नीति र रणनीतिको अभावका कारण नेपालले त्यसको फाइदा लिन सकेको छैन । भारतीय अर्थतन्त्रले कम मुनाफा मार्जिनका उत्पादनहरूबाट उच्च मुनाफा मार्जिनका उत्पादनहरू उत्पादन गर्ने प्राथमिकतामा स्थानान्तरण गर्दै गर्दा, नेपालले कम मुनाफा मार्जिनका दैनिक घरायसी वस्तुहरू जस्तै तयारी पोशाक र चप्पलहरू लगायतका उत्पादनहरू निर्यात गर्नबाट फाइदा लिन सक्छ ।

जनसङ्ख्याको आकार भारतीय सहरहरूको तुलनामा सानो भए पनि उपभोक्तावाद तीव्र रूपमा बढिरहेको चिनिया सहरहरूसँग राम्रो व्यापार अवसर प्रदान गर्दछ । यसका साथै युरोपेली सङ्घले आफ्नो 'एभरिथिड बटआर्म्स' पहल अन्तर्गत सबै निर्यातयोग्य वस्तुहरूमा भन्सारमुक्त र कोटामुक्त पहुँच दिएको छ । नेपालले संयुक्त राज्य अमेरिकासँग गरेको व्यापार तथा लगानी फ्रेमवर्क सम्झौता (टिफा) र अन्य मुलुकसँग भएका विपा सम्झौताबाट पनि लाभ लिन पर्याप्त प्रयास हुन सकेको छैन । दुवै व्यापार सम्बन्धित र अन्य पूर्वाधारहरू अपर्याप्त र कमजोर अवस्थामा छन् । सम्भवतः, नेपालको औद्योगिकीकरणको सम्भावनालाई सीमित पार्ने सबैभन्दा ठुलो बाधा कमजोर पूर्वाधारको अवस्था हो । समुन्द्री पहुँच भएका देशको तुलनामा निर्यातमा पारवहनसम्बन्धी पारवहन लागतमा करिब १५ प्रतिशत थिपिने समुद्रमा पहुँच नहुन, विद्युतको अभाव, भरपर्दो सडक सञ्जाल, वित्तिय पहुँच सबै नेपाली उत्पादनहरू बनाउन विरुद्धको काम हो । विश्व बजारमा प्रतिस्पर्धी विद्युत अभावले कम्पनीलाई क्षमताभन्दा कममा सञ्चालन गर्न बाध्य बनाएको छ । डिजेल पावर प्लान्ट किन्न सम्म उद्योगहरूले उत्पादन लागत बढाउँछ, जसले गर्दा लागत प्रतिस्पर्धात्मकता घट्छ । अध्ययनले देखाएको छ कि यस्ता प्लान्टहरूले डिजेललाई इनपुटको रूपमा प्रयोग गरेर उत्पादन गर्ने विजुली विजुलीभन्दा पाँच गुण महँगो छ । साथै, चौबिसै घण्टा विजुलीको आपूर्ति नहुँदा उद्योगहरूले डिजेल जेनेरेटर नभएको खण्डमा उत्पादन क्षमताको आधा मात्रै प्रयोग गर्दछन् । इन्टरप्राइज सर्भें, २०१३ अनुसार करिब ६९ प्रतिशत फर्मले विजुलीलाई प्रमुख अवरोधका रूपमा पहिचान गरेका छन् । जेनेरेटर प्रयोग गर्ने फर्महरूको प्रतिशत सन् २००९ मा १५.८ प्रतिशतबाट २०१३ मा बढेर ५०.५ प्रतिशत पुगेको छ । त्यसैगरी, एक तिहाई निर्माण कम्पनीहरूले खराब यातायात सुविधालाई प्रमुख बाधाको रूपमा पहिचान गरेका छन् । थप रूपमा, गोदामहरू, ह्यान्डलिङ उपकरणहरू, स्क्यानिङ मेसिनहरू, र परीक्षण प्रयोगशालाहरूका लागि पर्याप्त सुविधाको अभावले यसको सम्भावनालाई सीमित पारेको छ ।

नेपालले खराब व्यापार गर्ने वातावरणसँग संघर्ष गरिरहेको छ । नेपालमा लामो समयदेखि चलिरहेको राजनीतिक अस्थिरताले धेरै रोगहरू जन्माएको छ । औद्योगिक अशान्ति र हड्डालहरू जुन प्रायः कुनै न कुनै रूपमा राजनीतिक ट्रेड युनियनहरूद्वारा आयोजित हुन्छन् तीमध्ये केही हुन् । फलस्वरूप, उद्योगीहरू प्रायः आफ्नो कारखानामा अशान्ति र हड्डालहरू समाधान गर्न बाहिरी व्यक्तिहरू जस्तै राजनीतिक नेताहरूसँग कुरा गर्न बाध्य हुन्छन् । अप्रत्याशित हड्डाल र अशान्तिले निर्यातकर्ताहरूलाई विदेशी खरिददारहरूले तोकेको आपूर्ति समयसीमा पूरा गर्न सधैं संघर्ष गरिरहेको छ । त्यस्ता गतिविधिहरूले उत्पादन लागतमा पनि थप वृद्धि गर्दछ र प्रतिस्पर्धात्मकता

घटाउँछ । दुइड विजनेश २०१४ का अनुसार, नेपालले यस क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी निर्यात लिड टाइम (दिन) छ, किनकि यसलाई एउटा कन्टेनर निर्यात गर्न ११ डकुमेन्ट, ४२ दिन र रुपै २,२९५ खर्च लाग्छ । त्यसैगरी, बजार को मागको परिवर्तनअनुसार श्रमशक्ति समायोजन गर्न उच्चमहरूलाई प्रतिबन्ध लगाउने कठोर श्रम नीति । प्रचलित कानुनअनुसार कर्मचारीले २४० दिनभन्दा बढी काम गरेपछि स्थायी हैसियत पाउने र स्थायीको हैसियत पाएपछि आपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न भएको प्रमाणित नभएसम्म बर्खास्त गर्न पाइँदैन । यो प्रावधान तयारी पोसाक र ऊनी रग र सिजनमा आधारित अर्डरमा आधारित उद्योगहरूको लागि विपत्तिको नुस्खा बनेको छ ।

पर्यटन र होटल जस्ता उद्योग उच्चमहरू दुब्ला मौसममा पनि मजदुरहरूलाई भुक्तानी गरिरहन बाध्य छन्, जसले व्यापार गर्न लागत बढाउँछ । नेपालको कृषिजन्य उत्पादन चीन र भारतमा निर्यात गर्ने प्रचुर सम्भावना छ । तर दुवै देशले नेपालको प्रयोगशालाले जारी गरेको क्वारेन्टाइन सर्टिफिकेटलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड पूरा नगर्ने भएकाले मान्यता दिँदैनन् । फलस्वरूप, नेपाली निर्यातकर्ताहरूले दुवै देशलाई स्वीकार्य क्वारेन्टाइन प्रमाणपत्र पेश गर्न नसकेकाले ताजा तरकारी र मौसमी फलफूल जस्ता कृषि उत्पादनहरू छिमेकी बजारमा प्रवेश गर्ने रोक लगाइएको छ । निर्यात प्रोत्साहनले निर्यातलाई खासै प्रोत्साहन दिएको छैन । सन् २०११ मा सरकारले निर्यात प्रवर्द्धन गर्न नगद प्रोत्साहन योजना ल्यायो योजनाअनुसार भारतबाहेक अन्य मुलुकमा सामान निकासी गर्ने व्यापारीले उत्पादनको मूल्यको २ प्रतिशतसम्म प्रोत्साहन रकम प्राप्त गर्ने पाउनेछन् । साथै, कम्तीमा ३० प्रतिशत आन्तरिक मूल्य अभिवृद्धि भएका सामानहरू निर्यात नगद प्रोत्साहनका लागि योग्य हुन्छन् । तर, कुल निर्यातको दुई तिहाइ हिस्सा ओगटे पनि भारतमा सामान निर्यात गर्ने निर्यातकर्ताहरू त्यस्तो प्रोत्साहनका लागि योग्य छैनन् ।

वर्तमान समयमा हरेक राष्ट्र एक अर्कामा भर परेको देखिन्छ । उनीहरूले विभिन्न वस्तु तथा सेवाहरू आयात तथा निर्यात गरिरहेका छन् । देशको आर्थिक विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारले ठुलो भूमिका खेलेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नभएका देशहरूको आधुनिकीकरण पनि पछि परेका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारले प्रतिस्पर्धि क्षमता बढाएर, वजारको विस्तार गरेर, कृषि तथा औद्योगिक क्षेत्रका लागि आवश्यक आधुनिक मेसिन तथा औजारहरूको उपलब्ध गराएर, आर्थिक विकासको गतिलाई तीव्र पार्दछ । तसर्थ अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई आर्थिक विकासको एउटा गाडि (vehicle) को रूपमा पनि लिइन्छ (सिलवाल, २००८) ।

२. समस्या र उद्देश्य

नेपालमा थोरै मात्र वस्तु तथा सेवाहरू निर्यात हुने हुदा व्यापार घाटा बढाउँ गद्दरहेको छ । अधिकांश प्राथमिक वस्तुहरू, जुन कम नाफामुलक छन्, तिनीहरूको निर्यात वढ्दो छ । तर बढ्दो रेमिटान्सका कारण आयात भने बढिरहेको छ । नेपालले व्यापार घाटा कम गर्न विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरू तयार पारे तापनि वैदेशिक व्यापार घाटा बढिरहेको छ । तसर्थ यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य नेपालको वैदेशिक व्यापार वृद्धि प्रवृत्ति विश्लेषण गर्नु, नेपालको वैदेशिक व्यापारको संरचना अध्ययन गर्नु र वैदेशिक व्यापारको दिशा पहिचान गर्नु रहेको छ ।

३. अध्ययन विधि

यो अध्ययन वर्णनात्मक प्रकृतिको हो । नेपालको वैदेशिक व्यापार वृद्धि प्रवृत्ति विश्लेषण गर्न, वैदेशिक व्यापारको संरचना अध्ययन गर्न र वैदेशिक व्यापारको दिशा पहिचान गर्न द्वितीय तथ्याङ्कको प्रयोग गरिएको छ । विभिन्न मन्त्रालय, विभाग, तथा अफिसबाट सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण गर्न परिमाणात्मक विश्लेषणका औजारहरू औषत तथा प्रतिशतलाई प्रयोग गरिएको छ ।

४. सीमाङ्कन

यो अध्ययन नेपालको व्यापारको प्रदर्शन अवस्थासँग सम्बन्धित छ। तैपनि यसका केही निश्चित सीमाहरू रहेका छन्। जसलाई निम्नानुसार दिन सकिन्छ :

- क) यस अध्ययनले नेपालको वस्तु तथा सेवहरूको खरिद विक्री भएको व्यापारलाई मात्र समावेश गरेको छ।
- ख) यस अध्ययनबाट प्राप्त गरिएको नतिजा अन्य विकासशील देशहरूका लागि सान्दर्भिक नहुन सन्देश।
- ग) यस अध्ययनको वास्तविकता सहायक आँकडाको वास्तविकतामा भर पर्दछ।
- घ) यस अध्ययनले आ.व. २०६९/७० देखि २०७६/७७ सम्मको अवधिलाई समेटेको छ।

५. विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

विगत चार दशकहरूमा, विकासशील देशहरूमा आर्थिक विकासको लागि वृद्धिको इन्जिनको रूपमा व्यापार (निर्यात) को भूमिकासम्बन्धी प्रश्न एडम स्मिथ (1723–90) र डेभिड रिकार्डो (1772–1823) को शास्त्रीय आर्थिक सिद्धान्तहरूबाट व्युत्पन्न हुनेछ। अठारौं शताब्दीमा एडम स्मिथले प्रस्ताव गर्दछ कि अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारले बजारको आकार बढाएर आर्थिक वृद्धिमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ, र प्रत्येक देशलाई श्रम र विशेषज्ञताको विभाजनको आधार मा मापनमा बढ्दो प्रतिफलको फाइदा उठाउने सम्भावना प्रदान गर्दछ। डेभिड रिकार्डो उत्पादन टेक्नोलोजीहरूमा भिन्नताहरूमा बढी ध्यान केन्द्रित गर्दछ जसले देशलाई तुलनात्मक फाइदा भएको वस्तुहरूको उत्पादनमा विशेषज्ञता दिन्छ, र मापनमा बढ्दो प्रतिफल आवश्यक छैन तर प्रत्येक उत्पादन प्रक्रियामा मापनमा निरन्तर फिर्ता आवश्यक हुन सक्छ। यद्यपि, स्मिथ र रिकार्डो दुवै एउटा बिन्दुमा सहमत छन् कि व्यापारको साथ, वस्तुको उत्पादनमा विशेषज्ञता जुन कुनै देशले अन्य देशहरूको तुलनामा तुलनात्मक रूपमा सस्तोमा उत्पादन गर्न सक्छ, प्रत्येक देशले, तोकेको मात्रामा स्रोतहरूभन्दा बढी खपत गर्न सक्छ। यो व्यापारविना हुन सक्छ। अर्को शब्दमा, प्रत्येक वस्तुको मात्रा जुन एक देश होउत्पादन यसको कारक अनुदान र यसको उत्पादन प्रविधिमा निर्भर गर्दछ। जबसम्म यी दुई अनुपातहरू भिन्न हुन्छन्, प्रत्येक देशको कुनै एक वस्तुको उत्पादनमा तुलनात्मक लाभ हुन्छ।

यस पत्रले सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सिद्धान्तहरू र व्यापार र वृद्धिविचको सम्भावित सम्बन्धहरूको सझिक्षित सिंहावलोकन प्रदान गर्दछ। यसमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सिद्धान्तहरू : (१) Heckscher–Ohlin सिद्धान्त, (२) निर्यात आधार सिद्धान्त समावेश छन्।

(१) Heckscher–Ohlin सिद्धान्त :

हेक्स्चर-ओहलिन सिद्धान्त (दुई स्वीडिश अर्थशास्त्री, एह हेक्सर र उनका विद्यार्थी बर्टिल ओहलिनद्वारा यसको मौलिक विकासको नाममा नामकरण गरिएको), १९२० र कार्ली १९८० को बिचको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको प्रमुख अध्ययनले बताउँछ कि एकदेशको निकासी यसका स्रोतसाधनमा निर्भर हुन्छ, चाहे त्यो कपिटल-प्रचुर होस् वा श्रम-प्रचुर मात्रामा। पूँजी प्रचुर भएमा, यसले अन्य देशको तुलनामा तुलनात्मक रूपमा सस्तोमा पूँजी-गहन वस्तुहरू उत्पादन र निर्यात गर्दछ। त्यसैगरी, श्रमप्रधान देशले अन्य देशको तुलनामा तुलनात्मक रूपमा सस्तोमा श्रममूलक वस्तुहरू निर्यात गर्ने पागल उत्पादन गर्नेछ।

यो नोट गर्न लायक छ कि रिकार्डियन र हेक्स्चर-ओहलिन मोडेल विचको भिन्नता भनेको देशहरूविचको उत्पादन प्रविधिहरूमा पहिलेको पोस्ट्लेट भिन्नता हो, जबकि पछिल्लोले उत्पादन टेक्नोलोजीहरू समान छन् भनी मान्दछ। साथै, Heckscher–Ohlin मोडेलले देशहरू वीचको समग्र प्राथमिकताहरूमा कुनै भिन्नता छैन भनी मानेको छ। अवस्थित भिन्नता मात्र यो हो कि विभिन्न देशहरूमा विभिन्न स्रोत-साधनहरू छन्, र यो ठुलो भिन्नता

दुई देशहरूमा उत्पादनको भिन्न सम्भावनाको सीमा बनाउन पर्याप्त छ, जस्तै कि सन्तुलन मूल्य अनुपात स्वतन्त्र रूपमा फरक हुनेछ । व्यापारको हेक्स्चर-ओलिन सिद्धान्तको विश्लेषणको लागि सामान्यतया छवटा धारणाहरू राखिन्छन् : १) कुनै यातायात लागत वा व्यापार अवरोधहरू छैनन् (स्वतन्त्र व्यापार भएको प्रत्येक देशमा समान वस्तुको मूल्यहरू सङ्केत गर्दै) २) कमोडिटी र कारक बजार दुवैमा उत्तम प्रतिस्पर्धा ३) सबै उत्पादन कार्यहरू पहिलो डिग्रीमा एकरूप हुन्छन् (स्केलमा स्थिर रिटर्नको संकेत गर्दै) ४) उत्पादन कार्यहरू यस्ता छन् कि दुई वस्तुहरूले सधैं फरक कारक तीव्रता देखाउँछन् ५) उत्पादन कार्यहरू वस्तुहरूबिच भिन्न हुन्छन् तर दुवै देशहरूमा समान छन् ६) दुवै देशहरूमा स्वाद समान छन् (विशेष गरी, दुवै देशहरूमा समान होमोथेटिक समुदाय उदासीनता नक्साहरू छन्) ।

यसबाहेक, हेक्स्चर ओहलिन मोडेलमा चार प्रमुख प्रमेयहरू छन् : (१) कारक-मूल्य समानीकरण प्रमेय (२) स्टोल्पर स्यामुएलसन प्रमेय, (३) रिब्क्जन्स्की प्रमेय (४) हेक्स्चर-ओहलिन प्रमेया जबकि (२) र (३) मोडेलमा चरहरूबिचको सम्बन्धहरू वर्णन गर्दछ (१) र (४) मोडेलका केही प्रमुख परिणामहरू प्रस्तुत गर्दछ ।

१.१. कारक मूल्य समीकरण सिद्धान्त

यस सिद्धान्तले मान्दछ कि यदि उत्पादनका कारकहरू देशहरूबिच स्वतन्त्र रूपमा मोबाइल छन् भने, कारक मूल्यहरू सबै देशहरूमा समान हुनेछन् । कारक मूल्य समानीकरण प्रमेय भन्छ, कि यदि उत्पादन वस्तुहरूको मूल्य स्वतन्त्र व्यापारमा संलग्न देशहरूबिच बराबर हुन्छ भने, इनपुट कारकहरूको मूल्य पनि देशहरूबिच बराबर हुनेछ । यसले पारिश्रमिक र भाडा स्वतन्त्र व्यापारको साथ देशहरूमा अभिसरण हुनेछ भन्ने संकेत गर्दछ, वा अर्को शब्दमा, वस्तुहरूको व्यापार कारकहरूमा व्यापारको लागि उत्तम विकल्प हो ।

१.२. Stolper-Samuelson सिद्धान्त

यो सिद्धान्तले बताउँछ कि सामानको मूल्यमा वृद्धिले त्यस उद्योगमा गहन रूपमा प्रयोग हुने कारकको मूल्यमा वृद्धि हुन्छ, र अन्य कारकको मूल्यमा कमी आउँछ ।

१.३ Rybczynski सिद्धान्त

Stolper-Samuelson सिद्धान्त जस्तै, Rybczynski सिद्धान्तले स्वतन्त्र व्यापारमा संलग्न सानो खुला अर्थतन्त्रलाई मानेर निधि र आउटपुटहरूबिचको सम्बन्धलाई चित्रण गर्दछ । यसले देखाउँछ कि कसरी पूर्ण रोजगारी कायम राखिएको बेलामा बन्दोबस्तमा परिवर्तनहरूले सामानको उत्पादनलाई असर गर्दछ । यस प्रमेयले एउटा कारकको दानमा वृद्धि भएमा त्यसलाई सघन रूपमा प्रयोग गर्ने उद्योगको उत्पादन बढ्छ र अन्य उद्योगको उत्पादन घट्छ भनी बताउँछ ।

१.४ Heckscher-Ohlin सिद्धान्त

यो सिद्धान्तले पुँजी प्रचुर देशले पुँजी सघन वस्तु निर्यात गर्नेछ र श्रम प्रचुर देशले श्रम सघन वस्तु निर्यात गर्नेछ भन्ने सिद्धान्तले उल्लेख गरेको छ ।

२. निर्यात आधार सिद्धान्त

हामी सबैलाई थाहा छ कि देशको आर्थिक गतिविधिहरू निर्यात बजारको लागि उत्पादन गर्ने र स्थानीय (आवासीय) बजारहरूको लागि विभाजित हुन्छन् । व्यापार वृद्धिको इन्जिन हो भन्ने विश्वास निर्यात आधार सिद्धान्तभित्रको धारणाबाट उत्पन्न हुन्छ कि निर्यातको वृद्धिले क्षेत्रीय अर्थतन्त्रहरूलाई बाह्यता र उत्पादकता लाभहरू प्रदान गर्दछ । यसको सरल रूपमा, निर्यात आधार सिद्धान्तले उत्पादन र रोजगारीमा क्षेत्रीय वृद्धि इनपुट आपूर्ति

र निर्यात मागको पूर्ण लचकता मानेर, क्षेत्रको निर्यातको लागि बाह्य मागको कार्य हो भनेर सुभाव दिन्छ । वृद्धि निर्यात वस्तुको प्रत्यक्ष विक्रीबाट मात्रै नभई किन्सियन आय गुणकः क्षेत्रको निर्यातको वृद्धिसँग सम्बन्धित आय वृद्धिले स्थानीय वस्तुहरूको मागमा थप वृद्धि हुन्छ, जसले गर्दा क्षेत्रीय आयमा थप वृद्धि हुन्छ । निर्यात आधार सिद्धान्तको सरल संस्करणलाई निम्न उल्लेख गरेर विस्तार गरेको थियो :

- ♦ निर्यात आधारको सफलता क्षेत्रहरूको वृद्धि दरमा निर्णायक कारक भएको छा तसर्थ, स्टेपलहरू विकास गर्न सक्षम पार्ने स्थानीय कारकहरू जाँच गर्न आवश्यक छ ।
- ♦ निर्यात आधारको महत्त्व कुनै क्षेत्रको पूर्ण र प्रतिव्यक्ति आयको स्तर निर्धारण गर्न र यसले विकास हुने आवासीय माध्यमिक र तृतीयक गतिविधिको मात्रा निर्धारण गर्नमा यसको प्राथमिक भूमिकाको परिणाम हो । यसले सहायक उद्योगको चरित्र, जनसङ्ख्याको वितरण र सहरीकरणको ढाँचा, श्रमशक्तिको चरित्र, यस क्षेत्रको सामाजिक र राजनीतिक मनोवृत्ति र आमदानी र रोजगारीको उतारचढावप्रतिको संवेदनशीलतामा पनि महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्छ ।
- ♦ एक युवा क्षेत्रमा स्टेपलमा निर्भरतालाई क्षेत्रका बासिन्दाहरूले प्राविधिक अनुसन्धानको माध्यमबाट प्रशोधन र स्थानान्तरण लागत घटाउनको लागि ठोस प्रयासहरू र राज्य र सङ्घीय सरकारको सामाजिक ओभरहेड लाभहरूको अनुदान, साथै पूँजीवाहिरका आपूर्तिकर्ताहरूको पुनः लगानी गर्ने प्रवृत्तिले बलियो बनाउँछ ।
- ♦ केही क्षेत्रहरू, स्थानीय सुविधाहरूको कारणले गर्दा निर्मित उत्पादनहरूको निर्यातको विकास भएको छ, तर यो सबै क्षेत्रहरूको दिगो विकासको लागि आवश्यक चरण होइन, निर्यात आधारको सफलताबाट माध्यमिक र अस्थायी उद्योगको ठुलो सम्भौता हुनेछ । यस आवासीय उद्योगले क्षेत्र डेभस्किपको रूपमा निर्यात हेस फराकिलो गर्न प्रदान गर्नेछ ।

६. निर्यात विश्लेषण

यो लेखको प्राप्तिसँग सम्बन्धित छ । प्राप्त आँकडाका आधारमा निम्न भागमा विभाजन गरि प्राप्तिलाई विश्लेषण गरिएको छ :

क) नेपालको वैदेशिक व्यापारको वृद्धि

तालिका १: नेपालको वैदेशिक व्यापारको वृद्धि

आ.व.	कुल निर्यात	कुल आयात	कुल व्यापार	व्यापार सन्तुलन
२०६९/७०	७६९१.७	५५६७४.०	१३२५५.७	-४७९८२.३
२०७०/७१	९९९९.१	७१४३६.६	८०६३५.७	-६२२३७.५
२०७१/७२	८५३१.९	७७४६८.४	८६०००.३	-६८९३६.५
२०७२/७३	७०११.७	७७३५९.९	८४३७१.६	-७०३४८.२
२०७३/७४	७३०४.९	९९०११.३	१०६३१६.२	-९९७०६.४
२०७४/७५	८१३६.०	९२४५१०.३	१३२६४६.३	-११६३७४.३
२०७५/७६	९७११.०	१४१८५३.५	१५१५६४.५	-१३२१४२.६
२०७६/७७	९७७०.९	११९६७९.९	१२९४५०.८	-१०९९०९.०

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक, २०७७

तालिका १ मा आ.व. २०६९/७० देखि २०७६/७७ सम्मको नेपालको वैदेशिक व्यापारको वृद्धिलाई देखाइएको छ। आ.व. २०६९/७० मा कुल व्यापार रु. १३२५५.७ करोड मात्रकुल निर्यात ७६९१.७ करोडर कुल आयात रु. ५५६७४.० करोड भई व्यापार घाटा रु. ४७९८२.३ करोड भएको थियो। त्यसै गरी आ.व. २०७६/७७ को कुल व्यापार रु. १२९४५०.८ करोडमध्ये कुल निर्यात रु. ९७७०.९ करोड र कुल आयात रु. ११९६७९.९ भई व्यापार घाटा रु. १०९९०९.० करोड भएको पाइन्छ। यसरी विगत आठ आर्थिक वर्षमा निर्यात तथा आयात दुवैमा वृद्धि भएको देखिन्छ तर निर्यातमा भएको वृद्धिभन्दा आयातमा भएको वृद्धि उच्च भएकाले व्यापार घाटामा रहेको छ। तसर्थ उक्त व्यापार घाटालाई कम गर्न निर्यातयोग्य वस्तुको उत्पादनमा वृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ।

ख) नेपालको वैदेशिक व्यापारको संरचना

यसले नेपालले आफ्नो कुल वैदेशिक व्यापारमा के-कस्ता खालका वस्तुहरू निर्यात तथा आयात गर्दछ भन्ने कुराको जानकारी दिने गर्दछ। जस्तै कच्चा पदार्थ, कृषिजन्य वस्तुहरू, अर्ध प्रशोधन वस्तुहरू, औद्योगिक वस्तुहरू आदि। वैदेशिक व्यापारको संरचनाले देशको आर्थिक अवस्थाबारे थाहापाउन सकिन्छ। यदि उपकरणहरू, मैशिनहरू, तथा महँगामहँगा वस्तुहरू आयात गर्दछ र कृषिजन्य वस्तुहरू सस्ताखालका निर्यात गर्दछ, भने वैदेशिक व्यापार घाटामा चलिरहन्छ साथै यसको विपरीत पनि। आ.व. २०७६/७७ मा नेपालको वैदेशिक व्यापारको संरचनालाई SITC (स्तरिकृत वैदेशिक व्यापारको अन्तराष्ट्रिय वर्गीकरण) अनुसार निम्नानुसार दिन सकिन्छ :

तालिका २ : नेपालको वैदेशिक व्यापारको संरचना

क्र.सं.	एस.आइ.टि.सी.समूह	निर्यात		आयात	
		रु. करोडमा	प्रतिशतमा	रु. करोडमा	प्रतिशतमा
१.	खाद्य वस्तु तथा जीवजन्तु	१६८७.९	१७.२७	१६६०२.९	१३.८७
२.	सूर्ति तथा पेय पदार्थ	१८.५	०.१९	६४९.१	०.५४
३.	अप्रशोधित पदार्थ र अखाद्य वस्तुहरू	३४६.०	३.५	४५८१.९	३.८३
४.	खनिज इन्धन र चिल्लो पदार्थहरू	०.०	०.०	१९४७७.२	१६.२७
५.	जिवजन्तु तथा वनस्पतिको तेल र वोसो	३११९.७	३१.९३	४९३४.३	४.१२
६.	रसायन तथा औषधि	४०९.९	४.११	१३४९७.६	११.२१
७.	वर्गीकृत तयारी वस्तुहरू	३१०२.६	३१.७५	२४०६७.१	२०.११
८.	यातायात तथा यान्त्रिक उपकरण	९३.७	०.९६	२६४३२.१	२२.०९
९.	विविध तयारी वस्तुहरू	१०००.७	१०.२४	८९६९.६	६.८२
१०	वर्गीकृत नभएका वस्तुहरू	०.०	०.०	१३६४.०	१.३४
	जम्मा	९७७०.९	१००	११९६७९.९	१००

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण २०७७/७८

नेपालको वैदेशिक व्यापारको संरचनालाई निम्न दुई भागमा विभाजन गरी व्याख्या गर्न सकिन्छ :

अ) निर्यातको संरचना :

नेपालवाट विदेश निर्यात हुने वस्तुहरूमा गलैचा, तयारी पोसाक, खाद्यान्त, तेलहन, घिउ, जडीबुटी, जुटका सामान हरू, काठ, छाला आदि पर्दछन् । यस्ता वस्तुहरू नेपालले भारत, चीन तथा देशहरूमा अमेरिका, जापान, जर्मनी आदि देशहरूमा निर्यात गर्दछ । आ.व. २०७६/७७ मा नेपालको वैदेशिक व्यापारको संरचनालाई SITC अनुसार निर्याततर्फ हेर्दा कुल निर्यातको जिवजन्तु तथा वनस्पतिको तेल र बोसो प्रथम स्थान (३१.९३ प्रतिशत) मा देखिन्छ ।

त्यसै गरी वर्गिकृत तयारी वस्तुहरू दोस्रो स्थान (३१.७५ प्रतिशत) मा र खाद्य वस्तु तथा जीवजन्तु तेस्रो स्थान (१७.२७ प्रतिशत) मा निर्यात भएको पाइन्छ ।

आ) आयातको संरचना :

नेपालले विदेशवाट आयात गर्ने वस्तुहरूमा विभिन्न यन्त्र, उपकरणहरू, रासायनिक पदार्थहरू, पेटोलियम पदार्थहरू, सवारी साधनहरू, फलाम, रेडियो, टेलिभिजन, कम्प्युटर, मोबाइल, औषधि आदि पर्दछन् । आ.व. २०७६/७७ मा नेपालको वैदेशिक व्यापारको संरचनालाई SITC अनुसार आयाततर्फ हेर्दा कुल आयातको यातायात तथा यान्त्रिक उपकरण प्रथम स्थान (२२.०९ प्रतिशत) मा देखिन्छ । त्यसै गरी वर्गिकृत तयारी वस्तुहरू दोस्रो स्थान (२०.११ प्रतिशत) मा र खनिज इन्धन र चिल्लो पदार्थहरू तेस्रो स्थान (१६.२७ प्रतिशत) मा आयात भएको पाइन्छ ।

ग) नेपालको वैदेशिक व्यापारको दिशा

यसले विदेशमा गरिने व्यापारको बाटोलाई जनाउँदछ । नेपालको वैदेशिक व्यापार जुन देशसँग उच्च हुन्छ, त्यतैतर व्यापारको दिशा फर्किएको मानिन्छ । सन् १९५६ मा नेपालका काजी भीम मल्लका पालामा सम्पन्न नेपाल तिब्बत वाणिज्य सम्झौतापछि नेपाली व्यापारीहरू तिब्बत गई व्यापारिक कारोबार वस्तु विनियमको अतिरिक्त नेपाली मुद्रासमेत प्रचलनमा ल्याई व्यापार गर्दथे । त्यस बेला नेपालवाट तिब्बततर्फ पिठो, चामल, चिनी, खुर्सानी आदि खाद्यवस्तुहरू निकासी गरिन्थ्यो भने तिब्बतवाट नेपालमा भेडा, च्याङ्गा, ऊन, सुन र नुन आदि जस्ता वस्तुहरू आयात गरिन्थ्यो । त्यसपछि वि.सं. २०१३ सालसम्म नेपालको वैदेशिक व्यापारको कुनै आँकडा नै पाइदैन । वि.सं. २०१३ पछि वि.सं. २०२० सम्म वैदेशिक व्यापार भारतसँग मात्र हुने गरेको पाइन्छ । यस समयमा निर्यातभन्दा आयात बढी भएको हुनाले रु.३१.३३ करोड बराबर घाटा सहनुपरेको थियो । यसको ठिक एक दशकपछिसम्म नेपालको आयात व्यापारको ९७.६८ प्रतिशत र निर्यात व्यापार ५१.३३ प्रतिशत कारोबार भारतसँग मात्र भएको थियो । यस्तो व्यापार हुनुमा नेपालको सिमाना भारतसँग तीनतिर छनु, धार्मिक, साँस्कृतिक, राजनैतिक आदि सम्बन्ध विद्यमान हुनु थियो । तर नेपालको व्यापारिक सम्बन्ध समुद्रपारिका देशहरूसँग क्रमशः जोडिँदै गएपछि भारतमुखी व्यापारमा कम हुँदै गइरहेता पनि अझै भारतसँगको व्यापार बढी नै रहेको छ । वि.सं. २०३१/३२ मा भारतसँग द२.२ प्रतिशत, वि.सं. २०५३/५४ मा २६.४१ प्रतिशत, आदि यसको ज्वलन्त उदाहरण हो (पन्त, १९९४) । आ.व. २०५६/५७ देखि पेट्रोलियम पदार्थको आयातलाई भारततर्फको व्यापारमा हिसाव गर्न थालेपछि नेपालको भारत सँगको कारोबार बढन थालेको हो । नेपालको वैदेशिक व्यापारको दिशालाई निम्न तालिकामा देखाउन सकिन्छ :

तालिका ३ : नेपालको वैदेशिक व्यापारको दिशा

विवरण	2072/073	2073/074	2074/075	2075/076	2076/077
निर्यात	7011	7304.9	8136	9711	9770.9
भारत	3949.4	4144.9	4672	6273.2	7010.9
चिन	168.2	170.1	243.8	211	119.1
अन्य देश	2894.2	2989.8	3220.2	3226.8	2640.9
आयात	77359.9	99011.3	124510.3	141853.5	119680
भारत	47721.3	63367	81410.2	91792.2	73529.5
चिन	11569.4	12724.5	15998.7	20551.9	18192
अन्य देश	18069.2	22918.9	27101.4	29509.4	27958.4
कुल व्यापार	84371.6	106316	132646.3	151564.5	129451
भारत	51670.6	67511.9	86082.1	98065.4	80540.4
चिन	11737.6	12894.7	16242.5	20762.8	18311.1
अन्य देश	20963.4	25909.7	30321.7	32736.2	30599.3
कुल व्यापार अंश (प्रतिशतमा)	100	100	100	100	100
भारत	61.2	63.5	64.9	64.7	62.2
चिन	13.9	12.1	12.2	13.7	14.1
अन्य देश	24.8	24.4	22.9	21.6	23.6

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण २०७७/७८

प्रस्तुत तालिका ३ मा आ.व. २०७२/०७३ देखि आ.व. २०७६/०७७ सम्मको नेपालको वैदेशिक व्यापार को दिशालाई देखाइएको छ। नेपालवाट अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा गरिएको कुल निर्यातमध्ये भारतिय बजारमा अन्य देशको बजारमा भन्दा उच्च छ। जस्तो आ.व. २०७४/०७५ मा भारतसँग ६४.९ प्रतिशत, चीनसँग १२.२ प्रतिशत र २२.९ प्रतिशत बाँकी अन्य देशहरूसँग गरिएको छ। आ.व. २०७२/०७३ देखि आ.व. २०७६/०७७ सम्मको सबै व्यापारलाई हेर्दा करिब दोब्बर बराबरको व्यापार भारतसँग गरेको देखिन्छ। यो तथ्याङ्कको आधारमा नेपालको वैदेशिक व्यापारको दिशा भारतमुखी छ।

७) निष्कर्ष

नेपालमा निर्यातयोग्य वस्तुहरूको उत्पादन कर्मिका कारण प्रत्येक आर्थिक वर्षहरूमा व्यापार घाटा बढ्दै गइरहेको छ। यसको मुख्य कारण वस्तुगत तथा देशगत व्यापार विविधीकरणमा कमी हो। भू-परिवेष्ठित अवस्था, निर्यातमा कमी, खुला सिमाना, वस्तुहरूको गुणस्तर, साधनहरूको उचित परिचालनको अभाव, अनुसन्धानको कमी, सरकारी नीतिको अभाव आदि यसका अन्य कारणहरू हुन्। तसर्थ यसबाट छुटकारा पाउनका लागि प्रतिस्पर्धा

क्षमता बढाउन उपयुक्त नीतिहरूको निर्माण गर्नुपर्दछ । यसका साथै वस्तुहरूको स्वरूप तथा नयाँ बजार उद्घाटन गर्न नितान्त आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

अर्थमन्त्रालय(२०७८), आर्थिक सर्वेक्षण (आर्थिक वर्ष २०७७/०७८), काठमाडौँ : अर्थमन्त्रालय, नेपाल सरकार ।

अधिकारी, रमेशप्रसाद (२०६५), अर्थशास्त्र, काठमाडौँ : अस्मिता पब्लिकेसन ।

कुशियैत, विनयकुमार (२०६८), अन्तर्राष्ट्रिय अर्थशास्त्र, काठमाडौँ : सनलाइट पब्लिकेसन ।

खेरल, खोमराज (२०६५), अर्थशास्त्र, काठमाडौँ : सुकुन्दा प्रकाशन ।

नेपाल राष्ट्रबैंक (२०७८), मिमिरि (आर्थिक लेख विशेषाङ्क),काठमाडौँ : जनसम्पर्क महाशाखा, नेपाल राष्ट्रबैंक ।

पन्त, भुभनेष (१९९४), व्यापार र विकास: नेपालको अनुभव, नयाँ दिल्ली : अक्सफोर्ड पब्लिसिड कर्पोरेटिभ प्राइभेट लिमिटेड ।

पौडेल, मिनराज (२०७३), नेपालको अर्थव्यवस्था, काठमाडौँ : एम.के.पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

भुषाल, ताराप्रसाद (२०७३), अर्थशास्त्र, काठमाडौँ : ड्रिमल्याण्ड पब्लिकेसन ।

टोडारो, एम.पि. (१९९३), तेस्रो विश्वमा विकास अर्थशास्त्र, हैद्रावाद: ओरेन्ट लडगम्यान प्राइभेट लिमिटेड ।

Post-Covid-19 management: Opportunities and challenges

Surya prasad Sharma

Lecturer : Management Department

Email : suryasharma000zxn@gmail.com

Abstract :

The spread of coronavirus infection (COVID-19) is considered both global health crisis and an international economic threat that halted the globe, especially hitting global trade, business, tourism, and the hospitality industry most severely. The pandemic had a devastating effect on the global economy including the various sectors of business management like small and medium enterprises (SMEs), tourism and hospitality industry, manufacturing industry, etc. which is the major challenge of the economy of the world as post-COVID-19 management. Besides these, it is the perfect time to create opportunities to rethink entrepreneurship's priorities in the face of the pandemic and entrepreneurs are optimistic to foresee new business opportunities.

Objective : This study aims to provide an overview of the opportunities and challenges faced by the COVID-19 pandemic in the business management of the global economy.

Methodology : This paper has been developed using a descriptive research approach guided by the pragmatism philosophy of research and accomplished using desk research. The subject matter of such exploration included related lead articles, conceptual stuff available in different textbooks, policy guidelines, related research reports, and institutional best practices.

Results : The world of research has emphasized the devastating effect of the COVID-19 pandemic on trade and commerce, small and medium enterprises (SMEs), the tourism and hospitality industry, manufacturing organizations, and other sectors of the global economy. Many studies have confirmed that liquidity crisis, job cuts, loss of sales orders, loss of business network, the decline in the global production network, etc. are the challenges of post-COVID-19 management. However, numerous studies also revealed that the pandemic time would be an opportunity for entrepreneurs to rethink entrepreneurship priorities.

Implications : The analysis conducted makes it possible and have a clear vision of the development of managerial studies in relation to the pandemic as well as such research can guide managers in a deeper knowledge and awareness of the effects of the pandemic on business management and on the economic context in which it operates.

Conclusions : The global COVID-19 pandemic has created opportunities and important challenges for business management. The study revealed that the economic crisis from COVID-19 may bring opportunities for innovative entrepreneurs to rethink entrepreneurship priorities in the face of the pandemic. Furthermore, the study identified that global economies are facing the problem of loss of sales orders, loss of business network, unability to pay liabilities, and disturbance of supply chain as current business challenges of the pandemic.

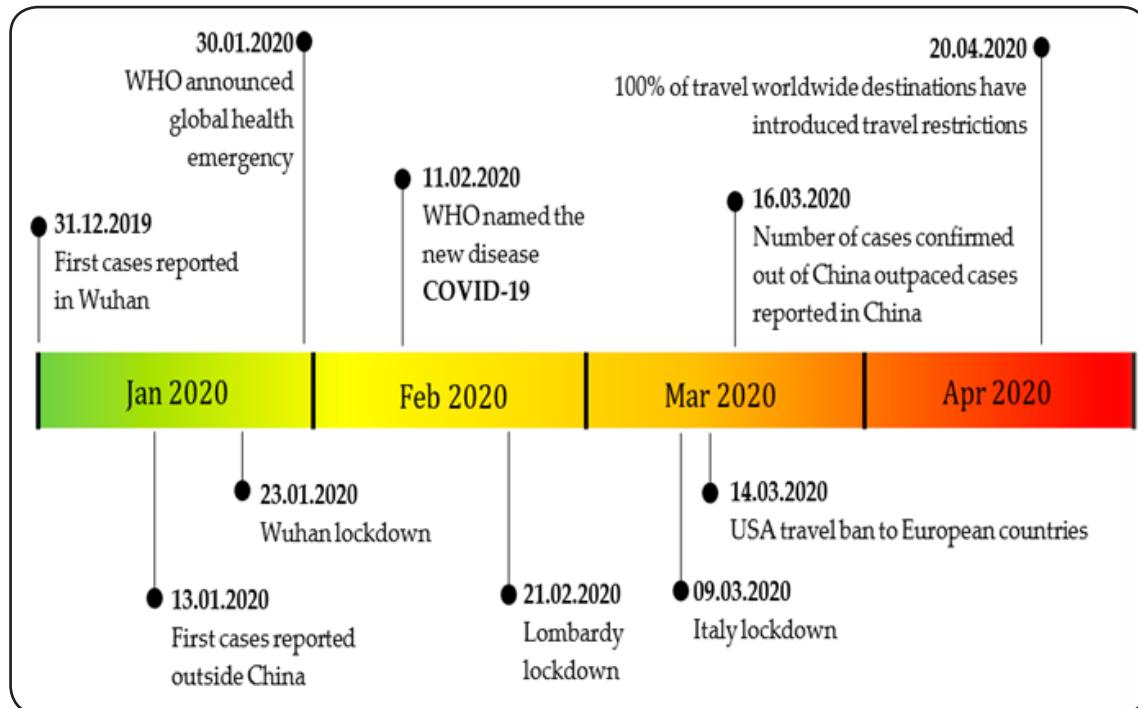
Key Words: Covid-19 Pandemic , Management, opportunities and Challenges, economic.

1. Introduction

COVID-19 is both a global health crisis and an international economic threat (Knifing, et al., 2021). The massive outbreak of the coronavirus infection (COVID-19) has halted the world, especially hitting the trade, business, tourism, and hospitality industry most severely. On 11 March 2020, the World Health Organization (WHO) announced that the world was facing a pandemic caused by a new coronavirus, called COVID-19, which would disseminate exponentially. In modern history, human civilization faced a most impactful pandemic known as Covid-19(Remko, 2020).When the Covid-19 pandemic was spreading across the globe, such types of global policies were prepared, which could lessen the human, economic crises, and Covid-19 cases(Hiscott, et al., 2020)in managing the trade and business of the world.This pandemic caused greater depression in terms of economic loss and affected all economies of the world (Paul & Chowdhury, 2021; Linton & Vakil, 2020).Khan, Yu, Umar, Jabbour, and Mor (2021)identified that there are possibilities of the world's improved environmental performance will start effecting after the opening of businesses and industries during this pandemic. The current pandemic crisis will not infer any substantial change to the tourism and hospitality sector in terms of its future management, operation, and planning, but rather prevail business as usual like the post-crisis business environment (Khan & Hashim, 2020).

In Rodrigues, Franco, Sousa, and Silva (2021), scholars have claimed that the COVID-19 pandemic has forced many firms to close, causing an unprecedented interruption in trade and business in most sectors of economic activity worldwide and this global crisis and its effects on the business sector guides the theoretical framework of this empirical study towards organizational resilience, a perspective adopted in recent research on business in the pandemic situation. A study byAçıkgoz and Günay (2020) on the economic impact of the pandemic concluded that this had serious, adverse effects on collaborators, clients, supply chains, and financial markets, resulting in a global economic recession. Pagach and Wieczorek-Kosmala (2020) observed that the global COVID-19 pandemic has created new and important challenges for the contemporary evolution of enterprise risk management (ERM).Errol is to evaluate and define the risks that may affect the organization's success in achieving its strategic objectives. ERM does this by helping the board and managers understand the organization's risk appetite, identify risks, assess the risk's impacts, develop a risk response, and finally communicate and monitor the risks. In this respect, pandemic risk should be perceived in terms of a severe threat to an entity's overall strategic objectives and suggests that many organizations' risk management approaches may need substantial reexamination.

Figure 1: Key dates in the COVID-19 timeline in the first phase of its escalation

(Source: Pagach & Wieczorek-Kosmala, 2020)

The COVID-19 crisis has a devastating effect on the global economy. Small and medium-sized enterprises (SMEs) are the pillar of many economies. Systemic shocks such as the COVID-19 pandemic affect performance and even the existence of SMEs. Ecuadorian entrepreneurs are facing the worst economic crisis in decades with COVID-19 complicating their subsistence, but it is the perfect time to create opportunities to rethink entrepreneurship's priorities in the face of crisis and in the dawn of a new normal (Garcia-Vidal, et al., 2020).

In the Nepalese context, 99 percent of registered enterprises are micro, small, and medium enterprises, and 95 percent of employment is created by this sector (Central Bureau of Statistics [CBS], 2019). The rapid spread of COVID-19 has put a halt in Nepalese economic activities as the government imposed a strict lockdown in March 2020. It has devastating effects on Nepalese small and medium-sized enterprises (SMEs), as they are less equipped with strategies and resources to cope with crises (United Nations Development Programme[UNDP], 2020; Organisation for Economic Co-operation and Development[OCED], 2020). Dangol, Chitrakar, and Yoo (2020) identified some of the key issues and challenges of Nepalese SMEs amidst COVID-19 and claimed that the pandemic is still disrupting businesses, economies, and lives. Scholars observed various challenges in SMEs of the pandemic as loss of sales and cash flow is immediate, but the consequences are severe and mid-term in nature. Moreover,

despite the challenges, scholars found that entrepreneurs are optimistic in post-pandemic situations and foresee new business opportunities. However, they are not satisfied with the government's efforts at the time of crisis. They expect the possibility of using technology to leverage prospects. The entrepreneurial thrust will take them beyond the crisis. They need innovation and to explore new market opportunities.

In the world of research in management science regarding covid-19 pandemic, many studies reveal the challenges as well as opportunities of the pandemic in the global economy. Thus, the present scribe intends to conduct an empirical study entitled 'post-Covid-19 management: Opportunities and challenges.

2. Objectives of the study

The primary purpose of the present work is to provide an overview of the opportunities and challenges faced by the COVID-19 pandemic in the business organization of the global economy. More specifically, the present work intended to –

- a. examine the challenges and opportunities for small and medium enterprises (SMEs),
- b. assess the impact of COVID-19 on the small and medium enterprises (SMEs) especially in Nepal,
- c. observe key issues and challenges faced by the COVID-19 pandemic in the tourism and hospitality industry,
- d. identify the critical challenges associated with restarting manufacturing organizations post-covid-19, and
- e. examine the impact of covid-19 on social and eco-environmental sustainability.

3. Literature Review

This section encompasses literature on challenges and opportunities associated with post Covid-19 management in the business sector. In the first part of this section, existing literature on COVID-19 and its associated challenges and opportunities are reviewed, thus laying a foundation to build a primary thought process. Occupational safety and health standards necessitate companies to ensure adequate organizational as well as emergency controls to offer employees a safe and healthy workplace that is free from hazards (Ghahramani & Salminen, 2019). Barbieri, Basso, and Scicchitano (2020) highlighted that there is a direct correlation between exposure to transferrable viruses and the physical proximity of workers. Consequently, in Italy, approximately 67% of the manufacturing workforce is at high risk of infection by COVID-19 (Barbieri et al., 2020), which poses the challenge of enforcing organizational and emergency controls. Likewise, Baker, Peckham, and Seixas (2020) highlighted that nearly 26.7 million workers in the USA have exposure to COVID-19 at least once a month. Accordingly, the administration faces the challenge of improving organizational and emergency

controls that may minimize the threat of Coronavirus or its dispersion in the workplace (Narula, et al., 2020).

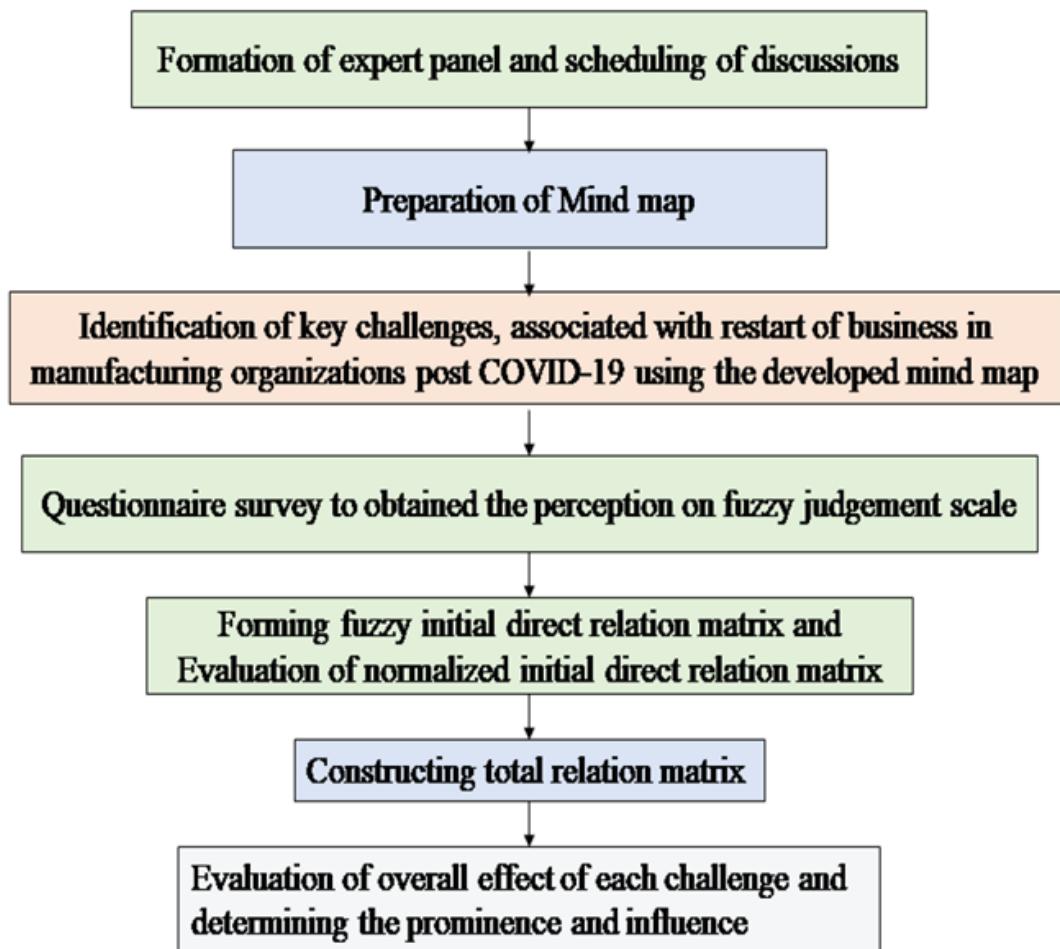
The pandemic has affected SMEs on both the demand and supply sides (OCED, 2020). SMEs experienced a shortage of labor forces and shortages of needed raw materials on the supply side, whereas sudden loss of demand and revenue in the demand side (Dangol, Chitrakar, & Yoo, 2020). Nepalese SMEs with limited infrastructure development and weaker logistic management have faced the challenges of meeting customer demand and maintaining the supply chain (Shrestha, 2020). The results obtained show that most of the SMEs studied are experiencing an unprecedented liquidity crisis, with business owners still uncertain as to their future (Rodrigues, et al., 2021).

In Kuckertz and Brändle (2021), scholars have claimed that the COVID-19 pandemic, and the entrepreneurship studies addressing it, provide a unique opportunity to convey how a new research stream emerges, albeit this research stream is part of the larger discussion on entrepreneurship and crisis that has been ongoing for some time. Pagach and Wieczorek-Kosmala (2020) claimed that the global COVID-19 pandemic has created new and important challenges for the contemporary evolution of enterprise risk management (ERM). Ecuadorian entrepreneurs are facing the worst economic crisis in decades with COVID-19 complicating their subsistence, but it is the perfect time to create opportunities to think about entrepreneurship's priorities in the face of crisis and the dawn of a new normal (Garcia-Vidal, et al., 2020).

4. Research Methodology

This study takes the form of documentary, descriptive and exploratory research, considering the knowledge produced up to the year 2020 on COVID-19 and its impact on business and management. This methodological strategy was chosen, as it would allow a summary of the available evidence and a critical analysis of the subject. In Rodrigues, et al. (2021), Khan, et al. (2021), and Narula, et al. (2020), scholars have adopted a descriptive approach with a qualitative methodology. A preliminary survey and expert panel around the globe were conducted regarding the study of post-COVID-19 management. A questionnaire was launched on social networks and a snowball sampling technique was used for data collection and analysis. The questionnaire covers economic activity, number of employees, firm location, impacts on income, and government measures on combating the pandemic. Thus, it can be concluded that this paper has been developed using a descriptive research approach guided by the pragmatism philosophy of research and accomplished using desk research.

Figure 2: Schematic illustration of the steps involved in identifying prominent key challenges.

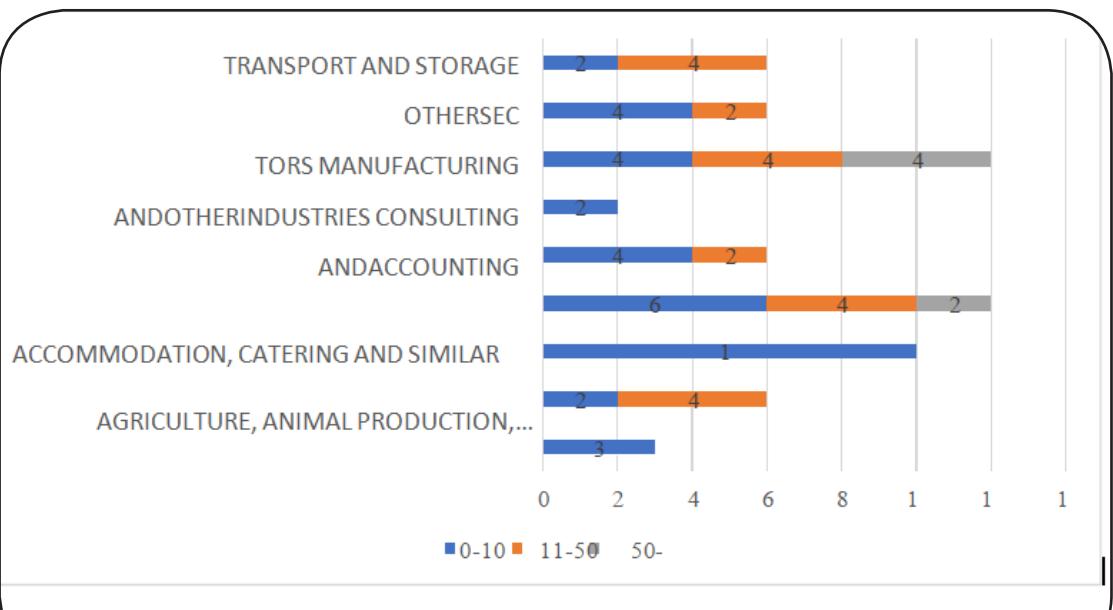
(source : Nerula, et.al, 2020)

5. Results and Discussion

(Khan et. al., 2021) observed that communicable disease (Covid-19) is negatively associated with trade, and a 1% increase in Covid-19 brings a 0.0948% reduction in international trade operations. In simple words, restricting governmental policies, including lockdown and closure of business, halted all economic activities that adversely affected trade. Vidya and Prabheesh (2020) conducted research on trade interconnectedness among fifteen leading economies globally and found that trade interconnectedness, density, connectivity, and global production network declined and were disturbed because of Covid-19 measures. Furthermore, Baldwin and Tomiura (2020) stated that because of the Covid-19 pandemic restrictions were imposed on international trade, disruption in trade flows in terms of demand and supply shocks. The researcher also discussed that many large manufacturing firms in Japan ordered their workers to work from home and in Hubei, a city of China which is famous for the optic valley as a

quarter of the world optic fiber cable and devices manufactured there, due to lockdown in that city 10% of the global shipment of smartphones declined.

The results obtained show that most of the SMEs studied are experiencing an unprecedented liquidity crisis, with business owners still uncertain as to their future (Rodrigues et al., 2021). Furthermore, Rodrigues et. al. (2021) identified that the number of small and medium enterprises needed to reduce staff due to the restrictions in carrying out their operations during the COVID-19 pandemic. Figure 3 implies the number of SMEs that needed to reduce staff as:

(source: Rodrigues et. al., 2021)

Figure-3 shows that of the 254 SMEs studied, 37 with fewer than 10 employees reduced staff, and 20 with between 10 and 50 employees were the ones that made the greatest reduction in staff.

Narula et. al. (2020), scholars have indicated that organizations in the post-COVID era have to prepare themselves for new challenges and have to evolve new solutions to these challenges. In addition, it can be conclusively stated that the main challenges for organizations in post-COVID-19 time are related to health and wellness preparedness, managing supply chain volatility, reducing cost, managing during the volatile demand environment, and dealing with emerging business models as per the hierarchy. These challenges undoubtedly have a significant effect on how organizations are structured and managed, the overall culture and behaviors, and the interactions of human resources.

In the context of Nepal Dangol, Chitrakar, and Yoo (2020) conducted to explore the impact of COVID-19 on Nepalese small and medium enterprises (SMEs). Scholars identified various consequences of the pandemic considering some key constructs of the study such as

current business challenges, firm's response to COVID-19, social response, SMEs' perception of post-COVID-19, and the government's response to COVID-19. Furthermore, scholars identified that SMEs are facing the problem of loss of sales orders, loss of business network, unability to pay liabilities, and disturbance of supply chain as current business challenges of the pandemic. Likewise, it is found that SMEs are optimistic to some extent as they expect their operation, and their sales will increase after the pandemic. Moreover, Nepalese SMEs are believed that the Nepal government is not taking effective measures and policies to overcome the COVID-19 pandemic.

6. Implications of the Study

The study provides some theoretical and practical implications. From a theoretical point of view, the analysis conducted makes it possible and gives a clear vision of the development of managerial studies in relation to the pandemic. Similarly, from a managerial point of view, such research can guide managers in a deeper knowledge and awareness of the effects of the pandemic on business management and on the economic context in which it operates. Therefore, the overall vision of various research shows at current and future entrepreneurs how to orient themselves in order to compete in the new global context, both today and in the post-pandemic, turning activities towards innovation and a new ethical and social vision of business.

8. Conclusions

In conclusion, it can be said that the epidemic caused by COVID-19 is the largest pandemic that has affected the world in the last hundred years and has caused devastating effects both on human health and the global economy especially trade and commerce, small and medium enterprises (SMEs), tourism and hospitality industry, manufacturing organizations and other sectors of the world economy.

The global COVID-19 pandemic has created opportunities and important challenges for business management. Business fields are facing the problem of loss of sales orders, loss of business network, unability to pay liabilities, and disturbance of supply chain as current business challenges of the pandemic. This empirical study suggested that the pandemic has created new business scenarios and management dynamics, in this context, innovation with its tools and its numerous application possibilities, provides an important and crucial contribution. The analysis shows how the pandemic pushes companies to innovate and overcome the resistance still present to digitalization. In addition, the study revealed that the economic crisis from COVID-19 brings opportunities for entrepreneurs to rethink entrepreneurship priorities in the face of the pandemic. Therefore, the present empirical study indicates that business organizations in the post-COVID era have to prepare themselves for new challenges and have to evolve new solutions to these challenges.

References

- Açıkgoz, Ö., & Günay, A. (2020, April 21). The early impact of the Covid-19 pandemic on the global and Turkish economy. *Turkish journal of medical sciences*, 50(SI-1), 520-526. doi:10.3906/sag-2004-6
- Baker, M. G., Peckham, T. K., & Seixas, N. S. (2020, April 28). Estimating the burden of United States workers exposed to infection or disease: A key factor in containing risk of COVID-19 infection. *PLoS One*. doi:10.1371/journal.pone.0232452
- Barbieri, T., Basso, G., & Scicchitano, S. (2020). Italian workers at risk during the COVID-19 epidemic. doi:10.2139/ssrn.3572065
- Central Bureau of Statistics. (2019). *National economic census report no. 1*. Kathmandu.
- Dangol, J., Chitrakar, S., & Yoo, K.-S. (2020, December). Impact of Covid-19 on Nepalese small and medium enterprises. *Journal of Business and Social Sciences Research*, 5(2). doi:10.3126/jbssr.v5i2.35230
- Garcia-Vidal, G., Guzman-Vilar, L., Sanchez-Rodriguez, A., Martinez-Vivar, R., Perez-Campdesuner, R., & Uset-Ruiz, F. (2020). Facing post COVID-19 era, what is really important for Ecuadorian SMEs? *International Journal of Engineering Business Management*, 12, 1-9. doi:10.1177/1847979020971944
- Ghahramani, A., & Salminen, S. (2019, February). Evaluating effectiveness of OHSAS 18001 on safety performance in manufacturing companies in Iran. *Safety Science*, 112, 206–212. doi:10.1016/j.ssci.2018.10.021
- Hiscott, J., Alexandridi, M., Muscolini, M., Tassone, E., Palermo, E., Soultzioti, M., & Zevini, A. (2020, June). The global impact of the coronavirus pandemic. *Cytokine and Growth Factor Reviews*, 53, 1-9. doi:10.1108/IJESM-04-2014-0002.
- Khan, M. A., & Hashim, H. (2020). The effect of Covid-19 on tourism and hospitality industry in Malaysia, resurgence in the post-pandemic era: A conceptual criterion. *International Journal of Tourism & Hospitality Review*, 7(2), 54-62. doi:10.18510/ijthr.2020.726
- Khan, S. A., Yu, Z., Umar, M., Jabbour, A. B., & Mor, R. S. (2021, June). Tackling post-pandemic challenges with digital technologies: An empirical study. *Journal of Enterprise Information Management*. doi:10.1108/JEIM-01-2021-0040
- Kniffin, K. M., Narayanan, J., Anseel, F., Antonakis, J., Ashford, S. P., Bakker, A. B., Gelfand, M. J. (2021). COVID-19 and the workplace: Implications, issues, and insights for future research and action. *American Psychologist*, 76(1), 63.
- Kuckertz, A., & Brändle, L. (2021, May 10). Creative reconstruction: a structured literature review of the early empirical research on the COVID 19 crisis and entrepreneurship. *Management Review Quarterly*, 1-27. doi:10.1007/s11301-021-00221-0
- Linton, T., & Vakil, B. (2020, March 5). Coronavirus is proving we need more resilient supply chains. *Harvard Business Review*, 5. Retrieved August 9, 2021, from <https://hbr.org/2020/03/coronavirus-is-proving-that-we-need-more-resilient-supply-chains>

- Narula, S., Kumar, A., Puppala, H., Dwivedy, M., Prakash, S., Singh, R., & Talwar, V. (2020). Restarting manufacturing industries post Covid-19: A mind map-based empirical investigation of the associated challenges in business continuity. International Journal of Strategic Decision Sciences, 11(2). doi:10.4018/IJSDS.2020040103
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2020). Coronavirus (Covid-19): SME policy responses. Retrieved August 10, 2021, from <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/coronavirus-covid-19-sme-policy-responses-04440101/>
- Pagach, D., & Wieczorek-Kosmala, M. (2020, December 16). The challenges and opportunities for ERM post-COVID-19: Agendas for future research. Journal of Risk and Financial Management, 13(12), 323. doi:10.3390/jrfm13120323
- Paul, S. K., & Chowdhury, P. (2021, June 19). A production recovery plan in manufacturing supply chains for a high-demand item during COVID-19. International Journal of Physical Distribution & Logistics Management, 51(2), 104-125. doi:10.1108/IJPDLM-04-2020-0127.
- Remko, v. H. (2020, June 3). Research opportunities for a more resilient post-COVID-19 supply chain – closing the gap between research findings and industry practice. International Journal of Operations and Production Management, 40(4), 341-355. doi:10.1108/IJOPM-03-2020-0165
- Rodrigues, M., Franco, M., Sousa, N., & Silva, R. (2021, May 24). COVID 19 and the business management crisis: An empirical study in SMEs. Sustainability 2021, 13, 5912. doi:10.3390/su13115912
- Shrestha, S. (2020). What are the challenges for Nepali SMEs amidst Covid-19 crisis. Zurich: Business & Finance Consulting. Retrieved August 10, 2021, from <https://bfconsulting.com/what-are-the-challenges-for-nepali-smes-amidst-covid-19-crisis/>
- United Nations Development Programme. (2020). Rapid assessment of social economic impact of Covid 19 in Nepal. Lalitpur.
- Vidya, C. T., & Prabheesh, K. P. (2020, July 25). Implications of COVID-19 pandemic on the global trade networks. Emerging Markets Finance and Trade, 56(10), 2408-2421 . doi:10.1080/1540496X.2020.1785426

ओलम्पिक खेल : अवधारणा र विकास

यमनाथ उपाध्याय

उपप्राध्यापक

शिक्षाशास्त्र सङ्काय

ईमेल : yamnathp5@gmail.com

सारसङ्क्षेप: प्रस्तुत लेख ऐतिहासिक ओलम्पिक खेलको अवधारणा तथा विकासात्मक अध्ययनसँग सम्बन्धित छ। अन्तर्राष्ट्रिय खेलकुद पर्वहरूमध्ये ओलम्पिक खेललाई सबैभन्दा पुरानो, ठुलो, चर्चित, पवित्र तथा आदर्श पर्वको रूपमा लिइन्छ। प्राचीन ओलम्पिक खेल र आधुनिक ओलम्पिक खेल गरी दुई काल खण्डमा विभाजन गर्न सकिन्छ। इसापूर्व ७७६ मा आयोजना भएको पहिलो ओलम्पिक खेल एक दिन मात्र भएको थियो। ज्यूस देवताको पूजा गरी मनाइने यो परम्परागत खेलको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको छ। खेल सुरु भएको १२०० वर्षपछि रोमका सम्राट थियोडोसियसले सन् ३९४ मा आएर यस खेललाई मूर्तिपूजाको आरोप लगाएर प्रतिबन्ध लगाइदिए र थियोडोसिएस द्वितीय ले सन् ४२६ देखि ओलम्पियामा बनेको रङ्गशालाको पर्वाल भत्काइदिएपछि ओलम्पिक खेलको इतिहास पनि समाप्त भयो। फ्रान्सका खेलकुदप्रेमी नागरिक 'बेरिन पियरे दि क्युबर्टिन' ले आधुनिक ओलम्पिक खेलको सुरुवात गर्ने पहिलो कदम चाले। त्यसैले 'क्युबर्टिन' लाई आधुनिक ओलम्पिकका पिता मानिन्छ। सन् १८९६ अप्रिल ६ मा आएर प्रथम पटक आधुनिक ओलम्पिक प्रतियागिता धुमधामसँग ग्रीसमा संचालन भयो। सन् १८९६ देखि हालसम्म अटुट रूपमा प्रत्येक ४/४ वर्षमा आयोजित हुँदै आएको आधुनिक ओलम्पिक खेल सन् १९१६ मा प्रथम तथा सन् १९४० र १९४४ मा द्वितीय विश्वयुद्धका कारण आयोजन हुन सकेन, सन् १८९६ मा ग्रिसको राजधानी एथेन्समा भएको ओलम्पिक खेलमा 'कोस्टिस पाल्भसले' लेखेको गीत गाइने गरिन्छ। बेल्जियमको एन्टर्प्रामा सन् १९२० मा भएको छैटौं ओलम्पिक खेलदेखि 'क्युबर्टिनले बनाएको सपथ लिने प्रचलनको सुरुवात भयो भने सन् १९३६ जर्मनको बर्लिन सहरमा भएको ओलम्पिक खेलदेखि ओलम्पिक ज्योति बाल्ने प्रथा सुरु भयो। सन् १९५६ देखि ओलम्पिक धन बजाउन थालियो। त्यस्तै सन् १९६८ देखि ओलम्पिक खेलको प्रतीक चिन्ह राख्ने कामको सुरुवात भयो। त्यस्तै सन् १९३९ मा ओलिपिक भन्डा निर्माण गरियो, जुन सेतो पृष्ठभूमिमा ५ रङ्गका विभिन्न रिडहरू राखिएका छन्। ती ५ रिड तथा रङ्गले विभिन्न महादेशहरू : जस्तै रातो उत्तर र दक्षिण अमेरिका, निलो युरोप, कालो अफ्रिका, पहेलो एसिया तथा हरियोले अष्ट्रेलियालाई जनाउँछ।

शब्दकुञ्जी: ओलम्पिक, ज्यूस, गृष्मकालीन, शीतकालीन, पाराओलम्पिक, स्पेशलओलम्पिक, जैतुन, युनान

१. विषय परिचय

मानव अस्तित्वको विकाससँग सुरु भएको शारीरिक शिक्षाको आफ्नै गौरवमय इतिहास छ। शारीरिक शिक्षाको प्राचीन इतिहासको प्रारम्भबाटे कुनै आधिकारिक लिखित दस्तावेज नभए तापनि मानव जातिको उत्पत्तिसँगै शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुदको उत्पत्ति र विकास भएको हो भन्ने विश्वास गरिन्छ। खेलकुद मानिसको प्राकृतिक इच्छा र स्वाभाविक प्रकृतिको उपज हो, त्यसैले खेलकुदलाई स्वतन्त्र र स्तरस्फूर्त अभिव्यक्तिको रूपमा पनि लिइन्छ। खेल मानव जातिको फुर्सदको समय व्यतीत गर्ने, शारीरिक र मानसिक रूपमा उत्कृष्ट मनोरञ्जन तथा आनन्द प्राप्त गर्ने सबैभन्दा उपयुक्त र प्रभावकारी साधन वा माध्यम पनि हो। मानिस आफ्नो जीवनभरि कुनै न कुनै रूपमा खेल्ने गर्छ। खेलकुदको माध्यमबाट व्यक्तिको शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, संवेगात्मक विकासका साथै

सामाजिक एकता भ्रातृत्व, मित्रता, अनुशासन, नैतिकता विश्वशान्ति, राष्ट्रिय एकता मनोरञ्जन, अर्थिक विकासका साथै असल चरित्रको पनि विकास गर्न सकिन्छ। खेलकुदलाई मनोवैज्ञानिकहरूले जन्मजात स्वभाविक प्रवृत्तिका साथै मनोवैज्ञाकि र प्राकृतिक चिकित्साको रूपमा लिएका छन्।

यसरी खेलकुद तथा शारीरिक क्रियाकलापको अवधारणा र विकासलाई विश्लेषण गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय खेलकुद पर्वहरूमध्ये ओलम्पिक खेललाई सबैभन्दा पुरानो, ठुलो, चर्चित, पवित्र तथा आदर्श पर्वको रूपमा लिइन्छ। ओलम्पिक खेल प्रतियोगितालाई युनानी सभ्यताको देन मानिन्छ। युनानको पौराणिक कथा तथा कविहरूको रचनामा समेत उल्लेखित यस खेलको सुरुवात कहिलेदेखि भएको थियो भन्ने विषयमा किटानका साथ उल्लेख गर्न सकिएको छैन, तर पनि युनानी इतिहासमा प्राप्त प्रमाणहरूअनुसार ग्रिसको सुन्दर नगरी एथेन्समा यो खेल इसापूर्व ७७६ देखि सुर भएको ऐतिहासिक अभिलेख पाइन्छ।

२. अध्ययनको उद्देश्य र समस्या

ओलम्पिक खेलको अवधारणाको विकास कसरी भयो? प्राचीनकालदेखि आधुनिककालसम्म के कसरी विकास हुँदै आइरहेको छ? विश्व समुदायमा शान्ति र मित्रता स्थापना गर्न साथै खेल जगत्को विकासमा यसको भूमिका कस्तो रहेको? भन्ने मूल समस्यामा आधारित रहेर अध्ययन, पहिचान र विश्लेषण गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ।

३. अध्ययनको विधि

यस अध्ययनमा तथ्याङ्क सङ्कलन तथा विश्लेषणका लागि मूलत पुस्तकालयीय अध्ययन विधिलाई अवलम्बन गरिएको छ। यस अध्ययनसँग सम्बन्धित सामग्रीहरू द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ। यस क्रममा सम्बन्धित विषयका प्रकाशित पुस्तकहरू, सोधग्रन्थ, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख तथा रचनाहरू, इन्टरनेटबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई द्वितीय स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ। पुस्तकालयीय विधिमा आधारित प्रस्तुत लेख वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधि अपनाई प्राप्त सामग्रीहरूको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ। यस अध्ययनमा ओलम्पिक खेलको अवधारणा, उद्देश्यहरू, विकासात्मक अवधारण, विश्वसन्देश आदि परिमाणात्मकभन्दा पनि तिनमा निहित गुण वा विशेषताहरूको व्याख्या विश्लेषण गरिएको हुनाले यो गुणात्मक ढाँचाको अध्ययन हो।

४. अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार

यस लेखको पहिलो सैद्धान्तिक आधारको रूपमा जर्मनका लिजारस, लर्ड केम्स र जी. टी. प्याट्रिकद्वारा प्रतिपादित खेलको मनोरञ्जनात्मक सिद्धान्तलाई लिइएको छ। यस सिद्धान्तअनुसार मानिसले जीवनमा मनोरञ्जनका लागि खेल खेल्ने गर्दछ, खेलकुद तथा शारीरिक क्रियाकलापको माध्यमबाट शारीरिक थकाई, मानसिक र संवेगात्मक तनाव, पिडा, दर्द तथा दिकदारीपन र आलस्यतालाई हटाई मनोवैज्ञाकि रूपमा पुनर्ताजगीपन र मनोरञ्जन प्रदान गर्दछ। खेलकुद तथा शारीरिक क्रियाकलाप मानिसको स्वस्थ शरीर र मानसिक खुराक प्रदान गर्ने मनोरञ्जनका साधन हुन्। ओलम्पिक खेलले पनि दर्शकलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्दै आइरहेको छ।

यस लेखको दोस्रो सैद्धान्तिक आधारको रूपमा अमेरिकाका शिक्षाविद् जोन डिबीद्वारा प्रतिपादित खेल नै जीवन हो भन्ने सिद्धान्तलाई लिइएको छ। जोन डिबीका अनुसार शारीरिक क्रियाकलाप तथा खेलकुदबिना जीवनको अस्तित्व नरहने भएकाले शारीरिक क्रियाकलाप तथा खेलकुद जीवनको प्रमुख आधार हो। शारीरिक क्रियाकलाप तथा खेलकुद गतिविधिबिना मानिसको स्वस्थ, तदुरुस्त, निरोगी र सफल जीवनको कल्पनासम्म पनि गर्न सकिन्न मानिसले शारीरिक क्रियाकलाप नगरिकन आफ्नो इच्छा र आवश्यकता नै पूरा गर्न सक्दैन र उसले सामाजिक जीवन पूर्णरूपमा

असफल रहन्छ । यस अर्थमा यो सिद्धान्त व्यावहारिक र एथार्थपरक पुष्टि हुन्छ ।

यस लेखको तेस्रो सैद्धान्तिक आधारको रूपमा सामाजिक अनुबन्धन सिद्धान्तलाई लिइएको छ । मनोवैज्ञानिक स्टोनद्वारा प्रतिपादित यस सिद्धान्तअनुसार खेल नै बालक वा मानिसको सामाजीकरणको प्रक्रिया हो । सामाजिक मनोवैज्ञानिक स्टोनको विचारमा खेललाई बालक र वयस्कको लागि निरन्तर सामाजिकीकरणको प्रक्रियाको रूपमा लिनु पर्दछ । स्टोनले खेललाई एउटा संस्थाको रूपमा लिएका छन् । जसले बालकलाई सामाजिकीकरण बनाएर जीवनको सिद्धान्त र व्यावहारिक प्रक्रियासँग परिचित गराउँदछ । समाजमा स्वस्थ र तन्दुरुस्त जीवनयापन गर्न आवश्यक पर्ने मानवीय र सामाजिक गुणहरू तथा विशेषताहरू जस्तै एकअर्कामा सहयोग, समझदारी, संयोजन तथा समायोजन, सामूहिक भावना र सामाजिक सचेतना, आपसी सम्बन्ध तथा अनुबन्ध, आदि जस्ता महत्त्वपूर्ण गुणहरू सामूहिक र रमाइला खेलकुद क्रियाकलापहरूको माध्यमबाट नै विकास गर्न सकिन्छ । त्यसैले मानिसमा असल सामाजिक गुणको विकास गर्नको लागि रमाइला र मनोरञ्जनपूर्ण खेलकुद गतिविधिहरू सधैँ आयोजना र सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ ।

यसरी माथि उल्लेखित सिद्धान्तलाई विश्लेषण गर्दा खेललाई मानिसको मनोरञ्जन प्राप्त गर्ने साधन, जीवन जिउने आधार र सामाजिकीकरण प्रक्रियाको रूपमा लिएको पाइन्छ । ऐतिहासिक ओलम्पिक खेलले मानवीय अस्तित्व, मनोरञ्जन, सामाजिकीकरण प्रक्रिया र संस्कृति र परम्परासँग सम्बन्धित रहेको हुनाले यसको ऐतिहासिक तथा सैद्धान्तिक महत्त्व रहेको छ ।

५. विषय क्षेत्र र सीमाङ्कन

ओलम्पिक खेलको अवधारणाको विकास, प्राचीनकालदेखि आधुनिककालसम्म ओलम्पिक खेलको विकास, विश्व समुदायमा शान्ति र मित्रता स्थापना गर्न साथै खेल जगत्को विकासमा यसको भूमिकासम्बन्धी समस्यामा आधारित रहेर अध्ययन, पहिचान र विश्लेषणसँग सम्बन्धित रहेर यो अध्ययनलाई सीमित गरिएको छ । अध्ययनलाई पुष्टि गर्ने सैद्धान्तिक आधारको रूपमा लिजारस र लर्ड केम्सको खेलको मनोरञ्जनात्मक सिद्धान्त, जोन डिबीको खेल नै जीवन हो । सिद्धान्त र स्टोनको सामाजिक अनुबन्धन सिद्धान्तलाई लिइएको छ, भने पुस्तकालयमा उपलब्ध सम्बन्धित सन्दर्भ पुस्तकबाट आवश्यक गुणात्मक तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

६. ओलम्पिक खेलको अवधारणा र विकासक्रम

खेलकुदको माध्यमबाट मानिसमा शारीरिक र नैतिक गुणहरूको विकास गर्न, खेलकुदको माध्यमबाट युवाहरूमा मित्रता, एकता, भाइचारा तथा शान्ति स्थापित गर्ने, ओलम्पिक सिद्धान्तलाई विश्वभर फैलाउने र अन्तर्राष्ट्रिय सद्भावना कायम गर्ने, विश्वका खेलाडीहरूलाई चार वार्षिक ओलम्पिक खेल महोत्सवबाट एकै ठाउँमा ल्याउने पवित्र उद्देश्यका साथ सञ्चालन तथा विकास भएको ओलम्पिक खेल प्रतियोगीताको ऐतिहासिक विकासलाई हेर्दा प्राचीन ओलम्पिक खेल र आधुनिक ओलम्पिक खेल गरी दुई काल खण्डमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

६.१ प्राचीन ओलम्पिक खेल

प्राचीन ग्रिस देश विभिन्न स-साना नगरराज्यमा विभाजित थियो, ती नगरराज्यहरूबिच आपसमा सदैव भैंभगडा तथा युद्ध चलिरहन्थ्यो । शान्ति, मित्रता भातृत्वका साथै आपसी युद्धलाई केही समयका लागि भए पनि रोक्ने उद्देश्यले ओलम्पिक खेल प्रतियोगिता आयोजना गरिएको थियो । ओलम्पिक खेल प्रतियोगिताको आयोजनाका लागि ग्रिकका देवताहरूका राजा “ज्युसको” नगर ओलम्पिया उपत्यकालाई छानिएको थियो । ग्रिसबासीहरू ओलम्पिक क्षेत्रमा आयोजना हुने यस खेल पर्वलाई धार्मिक दृष्टिकोणले पनि पवित्र मान्ने गर्दथे । ओलम्पिया क्षेत्रको नामबाट नै

ओलम्पिक खेल नाम रहन गएको हो, भन्ने भनाइ विद्वान्‌हरूको रहेको छ । ओलम्पिक खेल प्रतियोगिता आयोजना हुने समय अगस्ट र सेप्टेम्बर महिनालाई पूजाको समय मानिन्थ्यो । खेल सुरु हुनुभन्दा ३ महिना अगाडि नै ३ जना दूतहरू ग्रिसका विभिन्न राज्यहरूमा घुमेर खेलको घोषणा गर्नुका साथै आपसी युद्ध र लडाइ बन्द गर्ने घोषणासमेत गर्दथे । यसै समयमा ग्रिसबासीहरू भयरहित वातावरणमा बिनाकुनै रोकटोक स्वतन्त्ररूपमा जहाँकही घुम्न, डुल्ल पाउँथे । (महर्जन, २०६५ : द३) । प्राचीन ओलम्पिक खेलमा धार्मिक भावनासमेत जोडिएको हुनाले यसमा सहभागी खेलाडीहरूले कडा नियम पालना गर्नुपर्दथ्यो ।

६.१.१ खेलकुद प्रतियोगिताका नियमहरू

- खेलकुदमा सहभागी खेलाडीहरू ग्रिसबासी हुनुपर्दथ्यो ।
- सहभागी खेलाडी राष्ट्रिय भावनाले ओतप्रोत हुनुका साथै राजद्रोह नलागेको हुनुपर्दथ्यो ।
- दश महिने खेल तालिम लिएको हुनुपर्दथ्यो ।
- खेलाडीहरू खेल सुरु हुनुभन्दा एक महिना अगाडि ओलम्पिक क्षेत्रमा जजहरू तथा पुजारीको निगरानीमा रहनुपर्दथ्यो ।
- प्रतियोगीहरू नाहै प्रतिस्पर्था गर्नुपर्ने हुनाले महिलालाई खेल तथा हेर्नसमेत प्रतिबन्ध थियो ।

६.१.२ खेलकुद प्रतियोगिता सञ्चालन

- खेलकुद सुरुवात : खेल सुरु हुनुअघि प्रतियोगी सबै खेलाडीहरू, कोच, जज, तथा खेलाडीहरूका बुबा, दाजु, भाइहरू ज्युसको मन्दिरअगाडि भेला हुने गर्दथे ।
- बलिदान : ओलम्पिक खेलमा सुँगुरको बलिदिने गरिन्थ्यो ।
- सपथ : खेलाडीहरूलाई धाँधलीरहित र निष्पक्ष रूपमा खेल सम्पन्न गर्न सपथ खुवाउने गरिन्थ्यो ।
- मार्च पास : खेलाडी तथा जजहरूलाई मार्च पास गर्न लगाई जोड जोड आवाजमा खेलाडीहरूको नाम, ठेगाना तथा तिनीहरूको बुबाको नाम भन्ने गरिन्थ्यो, ताकि कसैले खेलाडीहरूको बारेमा उजुरी गर्न सकोस् ।
- उद्घाटन सत्र : खेलाडीहरूलाई ज्युसको मन्दिरमा लगि पुजारीसँग पूजा आराधाना गर्न लगाउनुका साथै खेल अवधिभर मन्दिरमा आगो बाल्ने गरिन्थ्यो । इसापूर्व ७७६ मा आयोजना भएको पहिलो ओलम्पिक खेल एक दिन मात्र भएको थियो ।
- खेलकुद : इसापूर्व ७७६ मा आयोजना भएको पहिलो ओलम्पिक खेल एक दिन मात्र भएको थियो, जसमा १९२.२८ मी. को स्टान्ड दौड मात्र समावेश गरिएको थियो । यस प्रतियोगितामा “एलिस” प्रदेशका “कारोवस” नामका युवकले जितेका थिए, पछि खेलले क्रमिक रूपमा विशाल रूप लियो र १ दिने खेल ५ दिनसम्म सञ्चालन हुन थाल्यो । त्यस्तै खेलकुदका इभेन्टहरू पनि थिए गए जस्तै लङ्जम्प, हाइजम्प, ज्यामलिन थ्रो, डिस्कस थ्रो, रनिङ, घोडा दौड, रथ दौड, कुस्ती, बक्सिङ आदि । खेल प्रतियोगिताका पाँच दिनमध्ये पहिलो दिन “ज्युस” देवताको पूजा आराधाना गरी धार्मिक आस्थाले समर्पित हुने सपथ खाने गरिन्थ्यो । दोस्रो दिन प्रतियोगिता हेर्न पुगेका सबै दर्शकहरूलाई प्रतियोगी खेलाडीहरूले मार्च पास गरी देखाउने गर्दथे । यसै समयमा प्रतियोगी खेलाडीहरूको परिचय पनि दिने गरिन्थ्यो । रथ दौड र घोडा दौड प्रतियोगिता गरी कार्यक्रम शुभारम्भ गरिन्थ्यो । तेस्रो दिन विहानी समयमा ज्युसको मन्दिरमा १०० साँढेहरूको बलि दिने गरिन्थ्यो र दिउँसोपख दौड प्रतियोगिता, कुस्ती, बक्सिङ जस्ता खेलकुद प्रतियोगिता सम्पन्न हुने गर्दथे । चौथो दिन कुस्ती, बक्सिङ, दौड प्रतियोगिता सम्पन्न हुनाका साथै हारजितको पनि निर्णय दिने गरिन्थ्यो । पाँचौं दिन सबै सहभागी खेलाडीहरू खानपिन तथा मनोरञ्जनात्मक

क्रियाकलाप गरी आनन्द लिने गर्दथे (सेडाई, २०६१ : १२६)। यसरी एक दिनबाट सुरु भएको खेलको लोकप्रियता बढौदै गई पाँच दिनसम्म सञ्चालन हुन थाल्यो ।

६.१.३ पुरस्कार

ओलम्पिक खेलका विजेताहरूलाई ठुलो सम्मान दिने गरिन्थ्यो । ओलम्पिक विजेतामाथि देवताहरूको विशेष कृपा रहेको हुन्छ भन्ने प्रिसबासीहरूको विश्वास रहेको थियो । विजेतालाई घोडामा राखी जैतुनको पातको ताज तथा माला लगाई नगर परिकमा गराइनुका साथै तिनका परिवारका सदस्यहरूको जीवनयापनका लागि सम्पूर्ण व्यवस्था नगरले नै गर्दथ्यो । विजेता आफ्नो नगरमा फर्केपछि नगरबासीहरूले विजेताको भव्य स्वागत गर्दथे । (भा, २०६१ : १२६) ७ ओलम्पियाडसम्म ओलम्पिक विजेतालाई ट्राइपड र अन्य बहुमूल्य वस्तु पुरस्कार स्वरूप दिइने विश्वास गरिन्छ । पछि मन्दिरमा पवित्र जैतुनको रुखबाट उखेलिएका पातहरूमा माल्यार्पण गर्दा ओलम्पिक स्टेडियममा निर्णायकहरूले उनलाई दिएको एकमात्र पुरस्कार ज्युस थियो । कविहरूले उनको नाम कविताहरू अमर बनाए र मूर्तिकारहरूले ढुङ्गामा मूर्ति खोपे । १९२.२८ मि. को स्टाप्ड दौडको विजेताको नाममा सम्बन्धित ओलम्पियाडको नाम राखिएको थियो । त्यसपछि विजेताहरूलाई उनीहरूका साथीहरूद्वारा विजयी रूपमा घर पुऱ्याइन्थ्यो र सम्मान स्वरूप विभिन्न उपहारहरू दिइन्थ्यो । उनीहरूलाई देवता पनि मानिन्थ्यो । ओलम्पिकमा विजेताको ताज लगाउनु हरेक ग्रिकले लिने सर्वोच्च सम्मान थियो (सेडाई, २०६१ : १२६) । यसरी प्रचीन ओलम्पिक खेलमा प्रतियोगिता जित्ने खेलाडीलाई उच्च सम्मान स्वरूप बहुमूल्य वस्तु उपहार नदिएपनि समाजमा अलगै स्थान दिनुका साथै उसको सामर्थ्यलाई पूजा गरिन्थ्यो । तिनीहरूलाई देवताको विशेषकृपा रहेको विश्वास पनि गरिन्थ्यो ।

६.१.४ प्राचीन ओलम्पिक खेलको पतन

खेलकुदकै इतिहासमा सर्वप्रथम ई.प्. ७७६ बाट सुरु भएको पवित्र खेलकुद प्रतियोगिता प्रत्येक ४/४ वर्षमा सञ्चालन हुँदै आइरहेको थियो (महर्जन, २०६५ : ११२) । सरुमा ग्रीकबासीहरू मात्र सहभागी हुन पाउने खेलमा पछि गएर अन्य राज्यका खेलाडीले पनि भागलिन पाउने व्यवस्था हुन थाल्यो । यसले गर्दा राज्यहरूविच खेलकुद प्रतियोगिता शक्ति प्रदर्शन गर्ने अखडाको रूपमा विकसित हुन थाल्यो, साथै खेलाडीको हार र जितले राज्यकै प्रतिष्ठाको रूप लियो । राज्यले नै जसरी भए पनि खेल जित्नुपर्ने मान्यता राख्न थालेपछि खेलकुदमा धाँधली हुन थाल्यो र नियमित हुने खेलकुद पनि रोकिन थाल्यो । यता ग्रिस राज्य कमजोर हुँदै गयो भने रोमनहरू शक्तिशाली बन्दै गए । पछि गएर विलासी जीवन विताउँदै जानाले रोमन शासकहरू पनि शारीरिक र नैतिक रूपमा पतन हुँदै जान थाले (शेरचन, २०६६ : १७१) । खेल सुरु भएको १२००० वर्षपछि रोमका सम्राट थियोडोसियसले सन् ३९४ मा आएर अचानक उस खेललाई मूर्तिपूजाको आरोप लगाएर प्रतिबन्ध लगाइदिए र पछि यो प्रतियोगिता सञ्चालन भएको ऐतिहासिक अभिलेख पाइँदैन । पछि गएर थियोडोसियस द्वितीयले सन् ४२६ मा आएर ओलम्पियामा बनेको रङ्गशालाका पर्खाललाई समेत भत्काइदिए (भा, २०६१ : २४५) । कालन्तरमा आएर ग्रिस तथा रोममाथि जङ्गली खुँझ्खार मानिसहरूको समेत आक्रमण भयो र तिनले ओलम्पियालाई पूर्ण रूपमा नष्ट पारिदिए । यस घटनाको लगभग एक शताब्दीपछि ग्रिसमा भुइँचालो आयो र भग्नाअवशेषमा परिणत भयो पछि उक्त भग्नाअवशेषलाई एल्फिएस नदिले बगायो र प्राचीन ओलम्पिक खेलको इतिहास पनि समाप्त भयो । ओलम्पिक खेल पतन हुनुमा राज्यको कमजोर व्यवस्थापन, खेलकुदलाई शासकहरूको शक्ति प्रदर्शन गर्ने क्रिडा स्थल बनाइनु, राज्य राज्यविचको कमजोर सम्बन्ध थियो ।

६.२ आधुनिक ओलम्पिक खेल

समय परिवर्तनशील छ, परिवर्तित समयसँगै ओलम्पिक खेलप्रति विद्वान् तथा पुरातत्त्ववेत्ताहरूको जिज्ञासा तथा खोज दिन प्रतिदिन बढ़दै गयो। यसै क्रममा जर्मनका पुरातत्त्वविद् अर्नेस्ट कार्टिसले सन् १८५२ मा प्राचीन ओलम्पिकको बारेमा रोचक निबन्ध प्रस्तुत गरे। यो निबन्धबाट प्रभावित भई ग्रिसका एक धनाद्य व्यक्ति 'मेजर जाप्पास' ले सन् १८५९ मा 'अखिल युनानी' खेलको आयोजना गरे। उक्त खेलमा २० हजार दर्शकहरू सहभागी भएको अभिलेख पाइन्छ (भा, २०६१ : २४५)। यस्ता खेलकुदका गतिविधिले खेलकुदप्रतिको जनचासो विस्तारै बढ़दै गयो। यसै क्रममा फ्रान्सका खेलकुदप्रेमी नागरिक 'बेरिन पियरे दि क्युबर्टिन' ले आधुनिक ओलपिक खेलको सुरुवात गर्ने पहिलो कदम चाले। त्यसैले क्युबर्टिनलाई आधुनिक ओलम्पिकका पिता मानिन्छ क्युबर्टिनले सन् १८९४ जुन २३ गते ओलम्पिक खेल पुनः स्थापनाका लागि 'पेरिसको अन्तर्राष्ट्रिय कांग्रेस' आयोजना गरे। (शेरचन, २०६६ : २०४)।

यस सम्मेलनमा ग्रेट ब्रिटेन, संयुक्त राष्ट्रहरू, फ्रान्स, इटली, स्पेन, स्विडेन, रसिया बैल्जियम र ग्रिस गरी ९ राष्ट्रका ४९ खेलकुद संस्थाबाट ७९ जना प्रतिनिधिले भाग लिएका थिए (महर्जन, २०६५ : ११३)। यो प्रथम सम्मेलन पेरिसको सर्वो विश्वविद्यालयको रड्गशालामा गरिएको हुनाले यसलाई इतिहासकारहरू अन्तर्राष्ट्रिय सर्वोन कांग्रेसको नामले पनि व्याख्या गर्दछन्। उक्त सम्मेलनले क्युबर्टिनको अध्यक्षतामा 'अन्तर्राष्ट्रिय ओलम्पिक समितिको गठन गन्यो। यसका साथै अन्तर्राष्ट्रिय ओलपिक समितिको प्रधान कार्यालय स्विट्जरल्याण्डमा राख्ने, हरेक ४/४ वर्षमा ओलम्पिक खेल आयोजना गर्ने र दुई जना उपाध्यक्षसहित अध्यक्षको पदावधि ८ वर्षको हुने निर्णयसमेत गन्यो (शेरचन, २०६६ : २०४)। यसरी इतिहासको पानाभित्र हराइसकेको ओलम्पिक खेल लगभग १५०० वर्ष पश्चात् सन् १८९६ अप्रिल ६ मा आएर प्रथम पटक आधुनिक ओलम्पिक प्रतियोगिता धुमधामसँग ग्रिसमा सञ्चालन भयो। उक्त प्रतियोगितामा १३ राष्ट्रका लगभग २८५ जना खेलाडीहरूले एथ्लेटिक्स, साइकिलइंग, फैन्सिङ, जिम्नास्टिक, सुटिङ, पौडी, भारोत्तोलन, कुस्ती र लनटेनिस गरी जम्मा ९ वटा खेलमा भाग लिएका थिए (भा, २०६१ : २४७)।

सन् १९१६ देखि हालसम्म अटुट रूपमा प्रत्येक ४/४ वर्षमा आयोजित हुँदै आएको आधुनिक ओलपिक खेल सन् १९१६ मा प्रथम तथा १९४० र १९४४ मा द्वितीय विश्वयुद्धका कारण आयोजन हुन सकेन (महर्जन, २०६५ : ११३)। सन् १९१६ मा ग्रिसको राजधानी ऐथेन्समा भएको प्रथम ओलम्पिक खेलमा 'कोस्टिस पाल्भसले' ओलपिक गीत लेखे जुन गीत ओलम्पिक खेल प्रतियोगितामा गाइने गरिन्छ। बैल्जियमको एन्टर्पमा सन् १९२० मा भएको छैटौं ओलम्पिक खेलदेखि क्युबर्टिनले बनाएको सपथ लिने प्रचलनको सुरुवात भयो भने सन् १९३६ जर्मनको बर्लिन सहरमा भएको ओलम्पिक खेलदेखि ओलम्पिक ज्योति बाल्ने प्रथा सुरु भयो। सन् १९३९ मा ओलपिक भन्डा निर्माण गरियो, जुन सेतो पृष्ठभूमिमा ५ रड्गका विभिन्न रिडहरू राखिएका छन्। ती ५ रिड तथा रड्गले विभिन्न महादेश हरू जस्तै रातो उत्तर र दक्षिण अमेरिका, निलो युरोप, कालो अफ्रिका, पहेलो एसिया तथा हरियोले अष्ट्रेलियालाई जनाउँछ। सन् १९५६ देखि ओलम्पिक धुन बजाउन थालियो। त्यस्तै सन् १९६८ देखि ओलम्पिक खेलको प्रतीक चिन्ह राख्ने कामको सुरुवात भयो (भा, २०६१ : २४९)। यसरी परिवर्तित समाज, शिक्षा, विकास, सुविधा र खेलकुदप्रतिको लगाव कै कारण आधुनिक ओलम्पिक खेलकुदको सुरुवात तथा विकास सम्भव भएको हो भन्न सकिन्छ।

सन् १९२४ बाट ओलम्पिक खेल शीतकालीन र ग्रिष्मकालीन गरी दुई चरणमा खेलाइन्छ तर मुख्य अन्तर्राष्ट्रिय ओलम्पिक खेल चाहिँ ग्रिष्मकालीन नै हो। हरेक ग्रिष्मकालीन खेल आयोजना हुनुभन्दा ठिक २ वर्षअघि शीतकालीन खेलको आयोजना गरिन्छ। ओलम्पिक समितिमा हेरेक देशका सदस्य प्रतिनिधि हुन्छन् र प्रत्येक देशमा राष्ट्रिय ओलम्पिक समिति गठन हुने पद्धति छ। सम्पूर्ण प्रतिनिधि सदस्यहरूबाट कार्यकारिणी समिति आई.ओ.सी. को निर्वाचन हुन्छ। (शेरचन, २०६६ : २०४) समयकमको परिवर्तनसँगै ओलम्पिक खेलको विकासले पनि ठुलो फड्को मार्न सफल भयो। ग्रिष्मकालीन र शीतकालीन ओलम्पिक खेलको सञ्चालन चार्टलाई विश्लेषण गराईः

६.२.१ ग्रिजकालीन ओलम्पिक खेल

क्र.स.	मिति (सन्‌मा)	खेल स्थान	आयोजक देश	सहभागी राष्ट्र	खेल संख्या
१.	१८९६	एथेन्स	ग्रीस	१३	९
२.	१९००	पेरिस	फ्रान्स	२२	१७
३.	१९०४	सेंट लुइस	अमेरिका	१२	१४
४.	१९०८	लन्डन	बेलायत	२२	२१
५.	१९१२	स्टकहोम	स्विडेन	२८	१४
६.	१९१६	बर्लिन	जर्मनी (प्रथम विश्व युद्धका कारण स्थगित)		
७.	१९२०	एन्टर्प	बेल्जिएम	२९	२२
८.	१९२४	पेरिस	फ्रान्स	४४	१८
९.	१९२८	आम्स्टर्डम	नेदरल्यान्ड	४६	१५
१०.	१९३२	लस एन्जलस	अमेरिका	४७	१५
११.	१९३६	बर्लिन	जर्मनी	४९	२०
१२.	१९४०	टोकियो	जपान (दोस्रो विश्व युद्धका कारण स्थगित)		
१३.	१९४४	रोम	इटाली (दोस्रो विश्व युद्धका कारण स्थगित)		
१४.	१९४८	लन्डन	बेलायत	५९	१८
१५.	१९५२	हेलसिन्की	फिनल्यान्ड	६९	१७
१६.	१९५६	मेलबर्न	अस्ट्रेलिया	७१	१७
१७.	१९६०	रोम	इटाली	८३	१७
१८.	१९६४	टोकियो	जापान	८३	१७
१९.	१९६८	मेक्सिको सिटी	मेक्सिको	११२	२८
२०.	१९७२	म्युनिख	जर्मनी	१२२	२२
२१.	१९७६	मन्ट्रियल	क्यानडा	९२	२१
२२.	१९८०	मस्को	सोभिएत रूस	८१	२१

२३.	१९८४	लस एन्जलस	अमेरिका	१४०	२१
२४.	१९८८	सिउल	दक्षिण कोरिया	१६०	२३
२५.	१९९२	वर्सिलोना	स्पेन	१७२	२५
२६.	१९९६	एटलान्टा	अमेरिका	१९७	२६
२७.	२०००	सिडनी	अस्ट्रेलिया	१९९	२८
२८.	२००४	एथेन्स	ग्रीस	१९९	२८
२९.	२००८	बेंजिङ	चीन	२०५	२८
३०.	२०१२	लन्डन	बेलायत	२०४	२६
३१.	२०१६	रियो द जेनेरियो	इडल्याण्ड		
२०७	२८				
३२.	२०२०	टोकियो	जापान		
२०७	२८				
३३.	२०२४	पेरिस	फ्रान्स	प्रस्तावित	

(सेडाई, २०६१ : ८२)

माथि उल्लिखित तथ्याइकलाई विश्लेषण गर्दा आधुनिक ग्रिष्मकालीन ओलम्पिक खेल सन् १८९६ मा १३ राष्ट्र र ९ खेलबाट सुरुवात भएको खेल लगातार रूपमा हरेक चार वर्षमा सञ्चालन हुँदै आइरहेको छ, भने सन् १९९६ मा प्रथम विश्वयुद्ध तथा १९४० तथा १९४४ मा दोस्रो विश्वयुद्धका कारण सञ्चालन हुन सकेन साथै २०२० मा जापानमा भएको ओलम्पिक खेलमा २०७ राष्ट्र र २८ खेलकुद सञ्चालन हुँदै आइरहेको छ।

६.२.२ शीतकालीन ओलम्पिक खेल

शीतकालीन ओलम्पिक खेलको विकासक्रमलाई हेर्दा सन् १९२४ मा फ्रान्सबाट सुरुवात भएको खेल लगातार रूपमा हरेक चार वर्षमा सञ्चालन हुँदै आइरहेको छ, भने सन् १९४० तथा १९४४ मा दोस्रो विश्वयुद्धका कारण सञ्चालन हुन सकेन साथै सन् २०२२ मा चीनमा सञ्चालन भयो भने सन् २०२६ इटालीमा हुने प्रस्ताव गरिएको छ।

सन् १८९६ मा ग्रिष्मकालीन ओलम्पिक खेल र सन् १९२४ देखि शीतकालीन ओलम्पिक खेल सञ्चालन हुँदै आए तापनि मुख्य अन्तर्राष्ट्रिय ओलम्पिक खेल चाहिँ ग्रिष्मकालीन नै हो।

६.३ प्यारा ओलम्पिक खेल

विभिन्न शारीरिक अपाइग्रा तथा शारीरिक रूपमा फरक क्षमता भएका महिला तथा पुरुषका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा आयोजना गरिने खेलकुदलाई प्यारा ओलम्पिक्स भन्दछन्। हरेक चार वर्षमा एकपटक आयोजना गरिने प्यारा ओलम्पिक खेलमा महिला र पुरुषहरूले प्रतिस्पर्धामा सहभागिता जनाउँछन्।

सन् १९४८ सम्म विश्वका अपाइग्रा खेलाडीहरूका लागि अलग संस्था र खेल आयोजना हुँदैनथ्यो। सन् १९३९ मा जर्मनीका एक जना मेडिकल डाक्टर लुडविग गुट्मान दोस्रो विश्वयुद्धका बेला जर्मनीका शासक

एडोल्फ हिटलर र उनका नाजी पार्टीको आकमण पकाउबाट बच्न भागेर लन्डन पुगे । उनले त्यहाँ स्टोक म्यान्डभिले हस्पिटलमा काम गर्न थाले । उनले सन् १९४८ मा लन्डनमा भएको समर ओलम्पिक गेमको लगतै अन्तर्राष्ट्रिय हिलचेयर गेम आफू कार्यरत स्टोक म्यान्डभिले अस्पतालको चौरमा आयोजना गरे । उनले यो खेल विशेष गरेर दोस्रो विश्वयुद्धमा ढाडमा गोली लागेर घायल भई Wheelchair मा हिँडनुपर्ने सैनिकहरूका लागि आयोजना गरेका थिए । उनले सन् १९५२ म पनि इङ्गल्यान्ड र हल्यान्डका Wheelchair सैनिकहरूको बिचमा प्रतियोगिता गराउन उक्त अस्पताल मैदानमा International Wheelchair Games को आयोजना गरे (सेडाई, २०६१ : द२) । उनको यस कार्यले अन्तर्राष्ट्रिय प्यारा ओलम्पिक गेमको स्थापना र विकासमा ठुलो योगदान पुग्यो ।

पहिलो आधिकारिक अन्तर्राष्ट्रिय प्यारा ओलम्पिक गेम सन् १९६० मा इटालीको रोम सहरमा आयोजना गरियो । सन् १९७६ देखि घायल सैनिकलगायत संसार भरका सबै किसिमका शारीरिक अपाइग भएका खेलाडीहरूले भाग लिन पाउने व्यवस्था भयो । रोममा आयोजित अन्तर्राष्ट्रिय प्यारा ओलम्पिक खेलमा २३ राष्ट्रका विभिन्न शारीरिक अपाइग भएका ४०० खेलाडीहरूले भाग लिएका थिए । प्यारा ओलम्पिक समर ओलम्पिक गेम हुने सालमै सञ्चालन हुँदै आएको छ र यसको आयोजना International Paraolympic Committee ले गर्दछ (शेरचन, २०७७ : २०४) ।

प्यारा ओलम्पिक खेलको विकासक्रमलाई हेर्दा समर प्यारा ओलम्पिक खेल सन् १९६० मा इटालीबाट सुरुवात भयो भने विन्टर प्यारा ओलम्पिक खेल सन् १९७६ मा स्वीडेनबाट सुरुवात भयो । यसरी समर र विन्टर प्यारा ओलम्पिक गेमका रूपमा हरेक चार वर्षमा सञ्चालन हुँदै आइरहेको छ ।

६.४ विशेष / स्पेसल ओलम्पिक खेल

संसारभरिका बौद्धिक अपाइगता भएका मानिसहरूलाई खेलकुद प्रतिस्पर्धामा सहभागी गराउने उद्देश्यले स्पेसल ओलम्पिक्स खेलकुदको स्थापना र सुरुवात भएको थियो । स्पेसल ओलम्पिक खेलकुद अभियानले विश्वको विभिन्न भाग र देशमा रहेका फरक बौद्धिक क्षमता भएका महिला, पुरुष, युवायुवती तथा केटाकेटीहरूको खेलकुदमा सहभागी हुन पाउने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । संसारका देशहरूमा रहेका विभिन्न खाले बौद्धिक क्षमता तथा सुस्तमनस्थिति भएका खेलाडीहरूलाई सहभागी गराई उनीहरूको खेलकुदको सिप र क्षमता प्रदर्शन गर्ने अवसर दिनु यस स्पेसल ओलम्पिक गेमको मुख्य उद्देश्य हो । स्पेसल ओलम्पिक खेलकुदको स्थापना अमेरिकाका भूतपूर्व राष्ट्रपति जोन एफ. केनेडीकी बहिनी युनिस केनेडी सिभरले सन् १९६८ मा अमेरिकाको सिकागो, इलिन्वाइजमा सम्पन्न भएको थियो । स्पेसल ओलम्पिक्सको मुख्य कार्यालय अमेरिकाको वासिङ्गटन डी.सी. मा रहेको सबै सदस्य राष्ट्रहरूमा स्पेसल ओलम्पिक कमिटी रहेको छ । प्रथम अन्तर्राष्ट्रिय स्पेसल ओलम्पिक खेलको आयोजना सन् १९६८ मा अमेरिकाको सिकागो, इलिन्वाइजमा सम्पन्न भएको थियो । त्यस बेलादेखि उक्त स्पेसल ओलम्पिक गेम ग्रिष्म र हिँडन्दै गरी दुई चरणमा खेल हुँदै आइरहेको छ । पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय स्पेसल विन्टर ओलम्पिक गेम सन् १९७७ को फेब्रुअरी महिनामा अमेरिकाको कोलोराडो राज्यस्थित स्टिमबोट स्प्रिङ्स नामक स्थानमा सम्पन्न भयो (शेरचन, २०६६ : २२९) । यसरी स्पेसल ओलम्पिक गेम दुई वर्षअघि हिँडन्दै खेल र दुई वर्षपछि समर गेमको रूपमा सञ्चालन हुँदै आएको पाइन्छ । हाल यो गेमको नाम स्पेसल ओलम्पिक वर्ल्ड गेम राखिएको छ ।

६.५ निष्कर्ष :

विश्वप्रसिद्ध ओलम्पिक खेल धार्मिक विश्वास, मनोज्जन, शान्ति, मित्रता र आस्थाको रूपमा ग्रिसको राजधानी एथेन्सबाट इ.प्. ७७६ बाट सुरु भएको खेलले विकासको क्रमसँगै ग्रिष्मकालीन, शीतकालीन हुँदै सबै वर्ग, भिन्नता र क्षमता भएका व्यक्तिलाई पनि खेलकुदमा समावेश गर्ने पवित्र उद्देश्यले प्यारा ओलम्पिक खेल र स्पेसल गरी विभिन्न स्वरूपमा खेल हुँदै आइरहेको छ। ओलम्पिक खेललाई सामान्य तया अन्य खेलकुद जस्तै निरन्तरता दिइएको छ। यसको पवित्र उद्देश्य र प्रकृतिले विश्वको विभाजनको विरोध गर्दछ र सबै महाद्विपका मानिसहरूविच मेलमिलाप र मित्रतालाई बढावा दिन्छ। न त दुरी वा विश्वासहरूले मानवजातिलाई पागलपन र युद्धको शान्तिको बाटोमा अवरोध गर्नबाट रोक्न सक्छ। शान्ति हामी सबैको लागि प्रिय र आवश्यक छ। यसलाई युद्धको ज्वालाबाट बचाउनु प्रत्येक शरीरको नैतिक र पवित्र कर्तव्य हो। यस प्रकार विश्वमै सबभन्दा ठुलो, महँगो र विशाल आधुनिक अन्तर्राष्ट्रिय ओलम्पिक खेलबाट अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा खेलकुदको विकासलाई उच्च गति र उत्कृष्ट विन्दुसम्म पुऱ्याउने कार्यमा योगदान पुगेको छ, साथै आधुनिक खेलकुदको विकासमा ओलम्पिक खेलले ठुलो योगदान पुऱ्याएको छ।

सन्दर्भसामग्री सूची

गोयल, आर.जी. (१९९०), इन्साइक्लोपेडिया अफ स्पोर्ट्स एण्ड गेम्स, नयाँ दिल्ली : विकास प्रकाशन।

खनाल, पेशल (२०७७), शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति, काठमाडौँ : सनलाइट पब्लिकेसन।

निउरे, ध्रुवप्रसाद, (२०७२), अनुसन्धान पद्धति, काठमाडौँ : क्वेस्ट पब्लिकेसन।

महर्जन, रामकृष्ण (२०६५), शारीरिक शिक्षाको आधारहरू, काठमाडौँ : सनलाइट पब्लिकेसन।

शेरचन, लोकेन्द्र (२०६६), शारीरिक शिक्षाको आधारहरू, काठमाडौँ : क्वेस्ट पब्लिकेसन।

झा, अशोक कुमार (२०६१), शारीरिक शिक्षाको आधारहरू, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार।

बरुवाल, हुम बहादुर र साथीहरू (२०६७), खेल विज्ञान तथा खेलहरू, काठमाडौँ : पिनाकल पब्लिकेसन।

शोडाइ, श्याम (२०६१), विकसित शारीरिक शिक्षा, काठमाडौँ : वजोन पब्लिकेसन।